

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ**

**Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»**

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Частина 1

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

**навчальний посібник
для студентів усіх спеціальностей**

За редакцією О. О. Петутіної

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 1 від 23.06.2011 р.

Харків НТУ «ХПІ» 2011

ББК 71(4Укр)г
И 90
УДК 930.85(477)

Рецензенти:

С.О. Заветний, докт. філос. наук, проф.,
Харківський національний технічний університет сільського
господарства ім. П. Василенка,
О.О. Дольська, докт. філос. наук, проф.,
Національний технічний університет «ХПІ»

Автори

О. О. Петутіна, О. В. Голозубов, Г. В. Буряк,
О. С. Барков, В. В. Маліков, О. В. Ткачова.

Історія української культури. Частина 1.

Становлення та особливості української культури [Текст] :

И 90 навч. посібник [для студ. усіх спеціальн.] / [О. О. Петутіна,
О. В. Голозубов, Г. В. Буряк [та ін.]; за ред. О. О. Петутіної.
– Харків: НТУ «ХПІ», 2011. – 132 с.

ISBN

У першій частині навчального посібника розкривається сутність культури, аналізуються основні наукові концепції культурного розвитку України, висвітлюються особливості історії стародавньої, середньовічної та ренесансної вітчизняної культури, в тому числі художньої.

Призначено для студентів усіх спеціальностей.

Бібліогр.: 51 назв.

ББК 71(4Укр)г

© О. О. Петутіна, О. В. Голозубов, Г. В. Буряк,
О. С. Барков, В. В. Маліков, О. В. Ткачова,
2011 р.

ISBN

ПЕРЕДМОВА

«Історія української культури» – складова частина циклу нормативних гуманітарних дисциплін, що несуть головне навантаження в процесі особистісного становлення майбутнього спеціаліста, бо основна його мета – формування знань про сутність вітчизняної культури, її різновиди та історико-типологічні ознаки, про людину – творця культури. Вивчення цієї дисципліни пов’язане з необхідністю гуманізації університетської освіти, поєднання глибоких професійних знань з опануванням цінностей культури України як складової світової культури.

Предмет навчальної дисципліни «Історія української культури» є багатоскладовим, бо включає: а) основні поняття та концепції стосовно виникнення і розвитку вітчизняної культури; б) еволюцію української культури – історію її фундаментальних цінностей як цілісних систем, її семантичне співвідношення до існування європейської та світової культури.

Наукові та методологічні основи дисципліни ґрунтуються насамперед на діяльнісному підході, який дає змогу створити різнобарвні моделі культури як системи потенційних та актуальних цінностей. Важливим є принцип єдності теоретичного та історичного підходів до змісту культурних явищ, розуміння культури як сфери автономного існування особистості в якості духовної одиниці, за плечима якої стоять традиції та мислячі генерації, що створили спадкоємність, до якої залучається людина та перед якою вона відчуває особисту та професійну відповідальність. Використовується й герменевтичний підхід; його спрямованість полягає в з’ясуванні того, як історичний суб’єкт виражає себе засобами культури і як культура детермінує того або

іншого історичного суб'єкта. Компаративний підхід (при порівнянні української та інших європейських культур), елементи діалогічного підходу (при інтерпретації вітчизняної культури як діалогу культур), структурно-функціонального, феноменологічного та формаційного підходів є також важливими у вивченні дисципліни. Її мета: становлення в студентської молоді гуманістичного світогляду; формування засад національно свідомого світосприйняття; розвиток у майбутніх спеціалістів історичного та критичного мислення, активної життєвої позиції; залучення до фундаментальних моральних та естетичних цінностей, перетворення їх у стійкі переконання та мотиви поведінки. «Історія української культури» сприяє пробудженню відчуття відповідальності за самовдосконалення, формуванню вміння орієнтуватися у світі людських відносин і художнього життя, здатності адаптуватися до суперечливих умов сучасного суспільства з його «залишковим принципом» ставлення до культури, протиріччям між накопиченим духовним багатством та його реалізацією. Знання вітчизняної культури допоможе використовувати особистий інтелектуальний потенціал для поширення універсально визнаних цінностей – гуманізму, свободи, справедливості, прогресу.

«Історія української культури» сприяє оволодінню головними здобутками та досягненнями вітчизняної культури. Акцент при цьому робиться не тільки на історичному та філософському матеріалі, а й на проблемах художньої культури, ядром якої виступає мистецтво. Кожна епоха, приносячи з собою зміну світоглядних орієнтирів та способів життєдіяльності зазнає певну внутрішню потребу в мистецтві, відкриваючи шляхи новому художньому мисленню і сприйманню творів. В цьому процесі бере участь усе суспільство, кожна його особа зокрема, але у відповідності до загальної суспільно сформованої тенденції. Мистецтво виконує передусім важливу функцію самосвідомості культури, тому що здатно бути її «дзеркалом». З іншого боку, контакти різних культур породжують специфічну потребу в мистецтві як незамінному інструменті міжкультурної комунікації. Мистецтво є «кодом» культури в процесі її взаємодії з іншими культурами, оскільки образно-синтетична природа художнього відображення дозволяє йо-

му розглядати буття культури цілісно, у взаємозв'язку всіх її систем. Воно здатне репрезентувати культуру, до якої належить, і «відкривати» її представникам інших культур. Жодна інша сфера діяльності, матеріальна або духовна, не може забезпечити такого прямого доступу в саму серцевину культури народу, як мистецтво у всій повноті своїх проявів. Представлена видатними митцями і творами українська художня культура – одна з найяскравіших складових нашого духовного багатства; вона має єдиний історичний стрижень та механізм самовідновлення, незважаючи на нерівномірність розвитку своїх національно-специфічних стилів, видів та жанрів.

В основу навчального посібника покладено сучасні підходи до типології вітчизняної культури, а його структура відповідає вимогам кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Кожна із чотирьох тем першої частини посібника «Становлення та особливості української культури» містить теоретичний матеріал, контрольні запитання, тести для самоконтролю, що відкриває широке поле для творчої ініціативи при викладанні та вивченні актуальних проблем історії української культури.

Автори навчального посібника:

Передмова – канд. філос. наук О.О. Петутіна.

Тема 1: – докт. філос. наук О.В. Голозубов, В.В. Маліков, 2 – докт. філос. наук О.В. Голозубов.

Тема 2: 1 – О.В. Ткачова, 2 – канд. філос. наук О.О. Петутіна, О.В. Ткачова, 3-5 – канд. філос. наук О.О. Петутіна.

Тема 3: 1 – О.С. Барков, 2-6 – канд. філос. наук Г.В. Буряк.

Тема 4 – канд. філос. наук О.О. Петутіна.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

1. Сутність культури. Поняття етнічної та національної культури

Поняття *культура* походить від латинського *cultura*, що первісно означало вирощення, оброблення землі, ґрунту, і це від самого початку накладає відбиток на характер культури як соціального явища та підкреслює активну роль в ній людини. Проте вже в античну добу, зокрема в працях славетного римського оратора Цицерона, цей те-

рмін використовувався у значенні ступеня духовної досконалості людини, розвитку її розумових здібностей. І подалі він набував нових відтінків в межах уявлень про освіченість, вихованість, обізнаність. В новітній час *культура* стає філософським поняттям, виникає нова галузь знань – *культурологія*. Американський антрополог та етнолог **Леслі Елвін Уайт** (1900-1975) ввів в науковий обіг цей термін і визначив культурологію як окрему науку.

Важливим для розуміння сутності культури є з'ясування її співвідношення з природою та з цивілізацією. Суб'єктом культури виступає людина, а об'єктом її творчих зусиль, перетворюючої діяльності – навколишній світ, природа. Видатний представник французького Просвітництва Ж.-Ж. Руссо вважав тубільців не тільки більш близькими до природи, але й більш природними, щирими у своїх почуттях, словах та вчинках, культуру ж – штучним та недосконалим витворенням людського розуму. Засновник німецької класичної філософії І. Кант, навпаки, розглядав природу як втілення тваринного, злого начала, на відміну від культури – світу свободи. В подальшому опозиція природи і культури одними авторами підтримувалась (З. Фрейд, М. Бердяєв, П. Рікер), а іншими знімалась (Г.В.Ф. Гегель).

В будь-якому разі *природа має внутрішні механізми забезпечення власного буття*, циклічності, боротьби за виживання, у ході якої припиняють своє існування ті біологічні види, які не можуть пристосуватися до географічних, кліматичних, температурних і т.п. змін. На відміну від природного середовища, *культура є творінням людини й потребує її участі в тому комунікативному та соціальному просторі, який вона створює*. Культура реалізує властиві їй функції не тільки на рівні індивіда, а й певної етнічної, релігійної, професійної або іншої спільноти, суспільства, людства в цілому.

Щодо *цивілізації* (лат. *civilis* – громадянський, суспільний), культура може виступати як її синонім, особливо коли йде мова про давні епохи. Але ці поняття можуть й протиставлятися, коли під культурою розуміється насамперед процес та результат творчої, інтелектуальної, власне духовної діяльності людини, а під цивілізацією – машинний, або ширше – науково-технічний розвиток людства, безпе-

речно пов'язаний не тільки з поступовим покращенням умов життя, підвищенням його комфортності та технічної досконалості приладів та пристроїв, що його забезпечують, але й з певними внутрішніми суперечностями та іноді негативними наслідками. Саме з переходом в цивілізацію, за думкою О. Шпенглера, пов'язані занепад цілих народів та переривання цілих культурно-історичних періодів, зникнення життєздатності, творчого потенціалу людини та культури, втрата прагнення до творчості, любові, поезії, вмирання духу свята та гри.

Культура – це сукупність способів і продуктів людської діяльності, що охоплює сфери матеріального та духовного виробництва. Відповідно традиційним є її розподіл на матеріальну та духовну. Під **матеріальною культурою** ми розуміємо результати предметно-практичної діяльності людини, які створені насамперед з прагматичною метою та використанням технічних навичок і спрямовані на задоволення певних суспільних потреб. Це – всілякі споруди та будівлі, комунікації та транспортні засоби, прилади та пристрої, які мають об'єктивну собівартість і безпосереднє функціональне призначення. Інший вид цінностей, які відносяться до **духовної культури**, створюються в першу чергу задля задоволення духовних потреб та реалізації відповідних здібностей людини; їх значущість не вимірюється у грошових категоріях. До духовної культури відносять релігію, міфологію, філософію, мораль, мистецтво, науку, правові та політичні системи, традиції, звичаї, що є фрагментами соціокультурного простору, де культура реалізує свої основні *функції*: 1) **ціннісну** – бо культурний розвиток відображає процес вироблення матеріальних і духовних цінностей, формує у людини певну систему ціннісних орієнтацій, насамперед моральних; 2) **світоглядну** – утворення цінностей впливає на світосприйняття людини в цілому, визначає фундаментальні життєві принципи, ставлення до світу, природи, тварин, Бога, нарешті до самого себе; 3) **інформаційну** – культура становить величезний масив інформації про людину і світ, минуле і сьогодення, а також створює прогнози на майбутнє; 4) **пізнавальну** – процес культурного розвитку людини відбиває процес пізнання себе та світу, набуття інтелектуальної та духовної зрілості, соціальної адаптації до навколишньої реаль-

ності; 5) *комунікативну* – культура створює простір спілкування, в якому відбувається постійний обмін інформацією, знаннями, досвідом, і не тільки в словесній (вербальній) формі, але і за допомогою жестів, міміки, різноманітних символів, знаків, кодів тощо; 6) *нормативну* – адже етичні, релігійні та правові норми становлять ідеологічний каркас відповідних вчень та концепцій, є суттєвим сегментом культури та одним із її формотворчих чинників; 7) *виховну* – культурний досвід людини визначає рівень її обізнаності, освіченості, духовної зрілості, але й безумовно, позитивно впливає на ступінь вихованості, толерантності, поваги до інших, поведінку в суспільстві; 8) *гедоністичну* (грец. *hēdonē* – насолода, приємне самопочуття), бо відпочинок і дозвілля є необхідним компонентом існування людини, засобом оновлення її духовного, психічного, емоційного стану, заповнення дозвілля. Обряди і свята – важлива частина людського буття; завдання культури полягає в тому числі в наданні розвагам естетично значущої та морально виправданої форми.

Але межа, що існує між матеріальною та духовною культурою, умовна. Скажімо, архітектура – мистецтво будівель та споруд з різних матеріалів – є важливою складовою матеріальної культури. Разом з тим вона відображає певний рівень не тільки інженерної майстерності, технології, але й розуміння пропорції, гармонії, використання масштабу, пластики, кольору, тобто естетичні уявлення митця та його епохи. Музика, хоча й торкається найтонших струн душі, відбиває емоційний стан людини, особистісний світогляд, створює ліричний настрій, віддалений від повсякденності; проте, виконувати і, відповідно, слухати музичні твори неможливо без використання певних інструментів та системи знаків, тобто елементів матеріальної культури.

Матеріальні та духовні цінності, створені культурою, визначають її значущість в загальній історії людства, потенціал, життєздатність цієї культури. За думкою Дмитра Ліхачьова (1906-1999), саме культура перетворює населення, мешканців даної території на етнічну спільноту, свідому націю. Існування культури народу означає наявність певного культурного простору, цілісного культурного та історичного минулого. Культура – це «те, що значною мірою виправдо-

вує перед Богом існування народу і нації».

З поміж інших типів людських спільнот *етноси* вирізняють наступні властиві їм, хоча і різною мірою, найважливіші ознаки: 1) *власне ім'я*, що дає можливість ідентифікувати себе та говорити про «суть» спільноти; 2) міф про *спільне походження*, який містить ідею спільного витоку в часі й просторі та сприяє формуванню відчуття певної спорідненості етносу; 3) *спільну історичну пам'ять*, що включає спогади про героїв, значущі для етносу події та їхнє увічнення; 4) один чи кілька елементів *спільної культури*, серед яких, – релігія, звичаї, мова, мистецтво; 5) *прив'язаність до батьківщини* як землі, на якій етнос не обов'язково в даний момент безпосередньо проживає, важливий символічний духовний зв'язок із землею предків; б) *усвідомлення своєї єдності*, принаймні в якоїсь частини населення.

Елементи соціальної та культурної спадщини етносу, що передаються від покоління до покоління і зберігаються у свідомості та укладі життя даного етносу протягом тривалого часу, утворюють його культурну традицію. *Етнічні традиції* – це виражений в соціально організованих стереотипах груповий досвід, котрий накопичується та відтворюється в етнічній спільноті. Вони охоплюють суспільні настанови, норми поведінки, цінності, звичаї, ритуали, наявні у всіх сферах соціального та приватного життя.

Поняття етнічна ідентичність визначає рівень ототожнення індивіду з певним культурно визначеним етносом. Важливою умовою етнічної ідентичності є усвідомлення членами певної етнічної спільноти специфіки своєї життєдіяльності в порівнянні з іншими. Особливо це позначається на *традиційно-побутовій культурі*, яка формується в результаті багатовікової матеріально-виробничої та духовної діяльності певного етносу. Побутову культуру складають форми виробничої діяльності, ремесла та промисли, знаряддя праці, господарські та житлові споруди, їжа, одяг, прикраси, сімейні та громадські відносини тощо.

Проте самої наявності традиційно-побутової культури недостатньо для того, щоб етнічна спільнота виступала суб'єктом історичного процесу та отримала життєво необхідне для неї визнання в межах

держави і світового співтовариства. *Етнічна самосвідомість передбачає вимоги визнання за етносом певного статусу.* Вони можуть висуватися щодо економічного добробуту, громадянських прав, освітніх можливостей для членів певної етнічної спільноти, або забезпечення її колективних прав, культурної та політичної автономії аж до повного суверенітету над територією компактного мешкання етносу. У міру того, як етнічна спільнота шляхом політичних дій досягає успіху у здобутті та утвердженні групових прав, вона стає нацією.

Формування *нації* відбувається в результаті складної взаємодії етнічних, соціальних, економічних, релігійних, політичних та правових чинників. Розрізняють етнічні та громадянські нації. Ядром формування *етнічної нації* виступає окрема етнічна культура, а для національної ідентичності найважливішим є усвідомлення спільності мови, звичаїв та інших культурних чинників. *Громадянська нація* виникає на основі політичної одиниці (держави), а національна ідентичність формується на засадах приналежності до єдиної суспільно-політичної системи та визнання її цінностей.

За визначенням Е.Д. Сміта, ідеальний тип націй – це «названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів. Так само й національну ідентичність можна визначити як неперервне відтворення та реінтерпретацію структури вартостей, символів, спогадів, міфів і традицій, що становлять характерну спадщину націй, та ідентифікацію індивідів із цією структурою і спадщиною». Сміт визначає саме культурні традиції як той фактор, який формує характер національних спільнот і чуття національної ідентичності, хоча, безумовно, формуванню націй сприяли «й інші політичні форми громади та колективної ідентичності, як-от місто-держава, племінний союз і навіть імперія». Саме культурні традиції і соціальні елементи забезпечували ресурси для колективної культурної ідентичності націй. Серед культурних ресурсів нації Сміт називає міфи про походження та етнічну обраність; обожнення батьківщини та її поетичних краєвидів; етноісторію спільноти; вимір долі і культ жертви.

Усвідомлення належності до політичної та соціальної спільноти, яка утворює націю, називається національною свідомістю. Під час розвитку національної свідомості акцент переважно робиться на чинниках, що об'єднують мову, релігію, історію, політичні ідеали. Але національна свідомість може формуватися й у негативний спосіб, у конфронтації з чужим – іншою мовою, релігією, звичаями тощо. Неприйняття всього чужого як ворожого та небезпечного визначається як *ксенофобія*.

Одним із найскладніших є питання про *співвідношення національної та світової культури*. Серед прихильників концепції універсальної, всесвітньої культури – П. Тейяр де Шарден, В. Вернадський, А. Швейцер. Протилежної точки зору дотримувались М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі, які виділяли певні історико-культурні типи, неповторні та унікальні. Вірогідно, істина полягає в тому, що сутність кожної національної культури формується та репрезентується досягненнями її представників у політичному, економічному та соціальному житті, науці, освіті, мистецтві. Сукупність цих досягнень утворює скарбницю світової культури.

Культура має свої особливості й на рівні певних груп людей, об'єднаних спільними соціальними, віковими, конфесійними, професійними та іншими ознаками, ідеалами, переконаннями, моделями поведінки, спілкування. В цьому разі можна говорити про *субкультуру*; зокрема, це молодіжна субкультура, студентська, міська тощо. Різноманіття субкультур в сучасному суспільстві було досліджено американським соціологом Е. Тофлером у книзі «Футурошок».

Існує ще один критерій класифікації культур – розподіл за регіональною ознакою. **Регіональна культура** – поняття, що виражає одиницю *індивідуальної різноманітності світової культури, в якій зафіксовані неповторні властивості процесів її розвитку в обмеженій просторово-часовій заданості*. Тобто – це тип культури, специфіка якої зумовлена локальними географічними межами. Особливості регіональних культур формуються під впливом різноманітних факторів, серед яких природно-біологічний, географічний, етнічний. Виділяють, зокрема, *культури Заходу та Сходу*. Ознаками першої, під

якою розуміється насамперед західноєвропейська та північноамериканська культури, є домінування концептів індивіду, людської особистості, персони в мистецтві, філософії; розуміння сенсу та мети життя як самоствердження або реалізації творчих здібностей. Ознаками другої – культури Східної, Південної та Південно-Східної Азії, арабського Сходу – вважають традиційність, спадкоємність, релігійно-філософське підґрунтя, постійний зв'язок з духовними практиками.

Широко використовується й поняття *європейська культура*. Саме до цього типу культури, з домінуванням політичних прав та свобод, ліберальними цінностями, гуманістичними орієнтирами, прагнула повернутися Україна кожного разу, коли намагалася розбудувати власну державність. Географічне та геополітичне положення України визначає її місце на межі різних культурних світів і в той же час надає можливість, беручи до уваги надбання кожної з культур, створити власний, неповторний та цікавий для інших народів культурний простір. І. Огієнко зазначав, що українській культурі з самого початку були властиві *відвертість світу, відсутність ксенофобії і гуманізм. Протягом всього її розвитку філософія духовності, осередком якої є серце людини, визначає загальний дух української культури в цілому, її філософії, мистецтва, тяжіння до моральних проблем. Закономірно, що основна надія в збереженні духовності покладалася на освітні практики і установи, а носієм ідей національної свідомості була українська інтелігенція, спочатку – козацько-старшинська і дворянська, а потім – народно-демократична. Ще в козацьких літописах другої половини XVII ст. обґрунтовувалися такі поняття, як **Україна** та **український народ**. Представники українського дворянства, як, наприклад, громадський діяч та історик **Дмитро Бантиш-Каменський** (1788-1850) в своїй «Історії Малоросії» 1822 р., зверталися до козацтва як до визначального чинника розвитку українського народу. Проте в цих розвідках був відсутній аналіз сутності та перспектив розвитку національної культури.*

2. Основні концепції української культури

Першою концепцією української культури в зазначеному контексті можна вважати ідеологічні засади Кирило-Мефодіївського

товариства – української таємної політичної організації, що виникла в грудні 1845 – січні 1846 у Києві і проіснувала 14 місяців до арешту основних її учасників. Це була, ймовірно, перша спроба представників української демократичної інтелігенції самовизначитися, сформулювати своє бачення будучності українського та інших слов'янських народів та накреслити можливі шляхи здійснення цього напевне утопічного проекту на засадах *демократизму, панславізму та християнської моралі*. Вони висунули концепцію демократичної федерації слов'янських народів на чолі з Україною на принципах рівності та суверенності; наполягали на ліквідації царату та кріпосницького права; захисту прав всіх слов'янських народів на рідну мову і культуру. Невипадковою була й назва товариства, і та символіка, яку використовували його учасники (перстень з написом «*Св. Кирило і Мефодій, січень 1846*»). Програмні положення були викладені у «Книзі буття українського народу» і «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», основним автором яких був М. Костомаров. Засобами розповсюдження названих ідей вважалися не тільки громадсько-політична, але й виховна, просвітницька, літературна діяльність. Члени товариства займалися збиранням коштів на відкриття народних шкіл, написання і видання нових книг. Від неофітів (лат. *neóphytus* – новонавернений) вимагалася готовність до взаємодопомоги, братерського ставлення до своїх товаришів. Ставилось завдання викорінювати будь-яку ворожнечу між слов'янськими народами, дотримуватися євангельських норм любові та терпіння.

Більшість членів Кирило-Мефодіївського товариства були людьми глибоко віруючими, і навіть народницький пафос носив у них характер майже релігійний. Але якщо П. Куліш і Т. Шевченко становили патріотично-українське крило, то М. Костомаров, М. Гулак і В. Белозерський були швидше слов'янофілами, аніж українофілами.

Один із учасників товариства – **Пантелеймон Куліш** (1819-1897), пов'язаний з Україною своїм дитинством, спогадами, згодом науковими інтересами, жвавим інтересом до особистості Миколи Гоголя; саме П. Куліш підготував шеститомне зібрання творів і листів письменника. Проте найбільшим своїм творчим успіхом він вважав

збірку фольклорно-історичних і етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси» у двох томах, що вийшли в Петербурзі в 1865-1867 рр. Збірка була написана «кулішівкою» – придуманим Кулішем першим українським фонетичним правописом, який згодом прислужився і для друку «Кобзаря» 1860 року, і для журналу «Основа». Під час своєї поїздки до Європи в 1858 р. Куліш споглядав за життям «цивілізованих» європейських народів, але ще більш переймався глибокою вірою в майбутнє природно-патріархального побуту та в *хутір як форму практичного втілення ідеї гармонійного життя серед природи і як духовний оазис національної самобутності*. Саме на своєму хуторі Мотронівка оселився Куліш після Емського указу (1876), яким вводились серйозні обмеження на вживання української мови у різних сферах культурного життя.

П. Куліш був автором поетичних збірок, історичних оповідань науково-популярного характеру, виступав як лінгвіст, журналіст, літературний критик, етнограф, історіограф. Нарешті, він створив *перший український історичний роман «Чорна рада»*. Центральна тема роману – конфлікт між прагненням до державності та порядку, з одного боку, і до руйнування і анархії, з іншого. Життєва доля та творчість Куліша відобразили взаємодію російського та українського дискурсів, білінгвізм, типовий для української культури ХІХ ст. і одночасно бажання прищепити західноєвропейську культурну традицію до української літератури. Він багато перекладав, дбав про видання прогресивних журналів і газет. *Куліш асоціював російську та українську мову відповідно із світом структури та світом емоцій*. В українській версії «Чорної ради» українська мова дійсно виглядає більш динамічною, відбиває культурний вплив українського фольклору, емоційну причетність розповідача до тих подій, що ним описуються. Куліш бачив головною причиною злиденного стану українського народу забуття ним власних традицій – пісень, мови, *підкреслював зв'язок української культури з культурою часів Київської Русі*, особливо у російській версії роману. Він намагався обґрунтувати негативний вплив козацьких і селянських повстань на розвиток української державності і культури та історичну згубність народно-визвольних рухів в цілому.

Написана саме в такому дусі «История воссоединения Руси» була зустрінута українською громадськістю із розчаруванням і обуренням.

Участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства приймав і **Тарас Шевченко** (1814-1861) – «ікона» української культури, поет, письменник, живописець, графік, громадський діяч. На відміну від інших членів товариства він не теоретизував з важливих для спільноти питань, не писав маніфестів, а втілював свої погляди на Україну, історію та долю українського народу в літературних творах різної жанрової природи та ідейного змісту, а також живописних та графічних роботах. Серед основних тематичних мотивів Шевченка *соціально-політичні*, відзначені гострою критикою царату та кріпацтва; *історико-героїчні*, що відтворюють драматичний та часом трагічний історичний досвід українського народу; *біблійні*, досягнуті поважним ставленням до православних святинь, зверненням до старозавітних та новозавітних образів; *родинні*, в першу чергу тема української родини та української жінки, її злиденної та понівеченої долі; нарешті, *етичні*, які опановують всі роздуми Шевченка про долю України.

Д. Донцов в своїй доповіді «Заповіт Шевченка», виголошеній на Шевченківській академії в Торонто в березні 1950 р., визначив концепцію великого українського письменника через формулювання того, що він любив та що ненавидів. Ненавидів він насамперед чужу деспотію і тих українців, які легко їй підкорялися, знаходячи в ній якісь для себе вади або із страху перед владою та правом сильного, нехтуючи своїми національними інтересами та власною гідністю. Любив же Шевченко, на погляд Донцова, пишну природу України, але плакав та страждав від видовища неправди та гноблення, яке опанувало цю природу, перетворило рай у пекло. Жаль йому було українського люду, який підкорився своїй долі, болів він над його долею, «але його не виправдовував». «Тих, що кували кайдани, проклинав. Тих, що їх несли покійно, жалів. А тих, що їх рвали, любив!». Саме до останніх, на переконання Донцова, належала шевченкова любов, до тих героїв, які творили славне минуле України і пам'ять про яких могла стати рушійною силою при створенні нового справедливого майбутнього українського народу. Їх він нерідко ідеалізував, міфологізу-

вав, оспівував в своїй творчості. Проте і постать самого Шевченко виявилася міфологізованою в пам'яті та тлумаченні наступних поколінь, як зазначила у назві своєї книжки «Шевченків міф України» сучасна популярна українська письменниця та науковець О. Забужко.

Якщо творчість Т. Шевченка була цілком орієнтована на пробудження національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу, то низка інших представників народно-демократичної інтелігенції намагалась *ввести українську культуру в європейський контекст*. Серед них **Микола Костомаров** (1817-1885) – видатний історик, поет-романтик, мислитель, громадський діяч, автор низки фундаментальних досліджень з історії України та Росії XVI-XVIII століть. М. Костомаров першим серед учених Східної Європи поставив наріжним каменем не опис подій і осіб, а *історію народу в його соціокультурній цілісності і єдності найрізноманітніших сфер життя*. Він наполягав на національній своєрідності українського народу та унікальності його історичного шляху, який, на відміну від поляків та росіян, позначений волелюбністю, демократичним та індивідуалістичним духом. Костомаров виділяв такі основні риси козацького характеру, як віра, любов до вітчизни, сімейність, дружність, воєвничість. Подібні ж ідеї формували засади його етнографічних студій.

Своє бачення значення та сутності народної поезії Костомаров відобразив у праці «Об историческом значении русской народной поэзии». Він вважав, що будь-який народ має свій ідеал і до нього тяжіє. До найбільш важливих джерел розуміння народного характеру належить література, особливо поетична. *Специфіка поглядів, які має народ на свою релігію, є однією із найважливіших умов народного характеру*. Костомаров доходить до цього висновку саме на основі аналізу малоросійської поезії. Він розділяє духовні народні твори на епічні (легенди) та ліричні (вірші та моральні думи). Характер легенд – «детская простота, фантастичность и живое чувство», предмет – події із життя Христа та святих. Гімни та духовні ліричні пісні мають релігійно-філософський характер, показують в українському народі «наклонность к созерцанию и размышлению», містять жалобу на світ

із зверненням до Бога або покаяння. Головна ціль – безумовна відданість волі Божій. Любов до природи – продовження любові до Творця. На погляд Костомарова, в слов'янській міфології протиставляються два начала: світле, життєтворче, що асоціюється із світлом, істиною та добром, і похмуре, смертоносне, пов'язане із темрявою, холодом та злобою. *Міфологічна символіка концентрує в собі духовну субстанцію етносу, його минуле та сучасне.* Закономірно, що Костомаров розглядає народні пісні насамперед не як історичне, а духовне джерело. На його погляд, слов'янська міфологія відіграла важливу роль у розвитку культури в Україні та Росії.

Костомаров створив масштабний нарис історії нової української літератури – «Обзор сочинений, писанных на малороссийском языке» (1843) – і наполягав на необхідності історизму при аналізі літературних творів та їх головних героїв. Він вбачав необхідність продовження фольклорного процесу професійною літературою, заперечуючи в той же час штучну стилізацію під народну поезію. У згаданій праці Костомаров визнавав глибоку народність творчості Т. Шевченка, хоча пізніше, у 1870-80-ті рр. переоцінив у негативний бік саме нову українську літературу.

Творчість Костомарова зазнала впливу загальноєвропейських тенденцій того часу, зокрема, з боку романтиків, які, як ніхто раніше, піднесли значущість національної історії, етнографічних та лінгвістичних студій, а в методологічному відношенні – міфологічної та культурно-історичної школи. На наукових інтересах позначилося зближення з гуртком українських романтиків Харківського університету, які *сприймали фольклор як вираження народного духу*, самі складали вірші, балади і ліричні пісні, звертаючись до народної творчості. Ще в харківський період життя М. Костомаров почав схилитися до думки про те, що *серед слов'янських народів саме українському належить особлива місія у справі визволення всіх слов'ян від імперського деспотизму і кріпосницького рабства.* У віршах і поемах тих років він оспівує князівські та козацькі часи України.

До європоцентричних концепцій української культури відносять погляди **Михайла Драгоманова** (1841-1895) – публіциста, історика,

філософа, економіста, літературознавця, фольклориста, громадського діяча, одного із організаторів «Старої громади» у Києві. Під час своїх закордонних подорожей Драгоманов встановив контакти з українцями Галичини, а серед російської читацької публіки був відомий своїми статтями, в яких дискутував з приводу російської внутрішньої та зовнішньої політики.

М. Драгоманов замислювався над конституційними, етнічними, культурними, освітніми, літературознавчими питаннями. В його ідеології поєднувались ліберально-демократичні, соціалістичні та українські патріотичні елементи та вплив позитивістської філософії. Драгоманов наполягав на *пріоритеті громадянських прав та вільних політичних інститутів над економічними класовими інтересами та універсальних людських цінностей над виключними національними прагненнями*. Тим не менш він вірив, що *національність є необхідним будівельним матеріалом у загальнолюдській структурі*. Драгоманов робляв програму конкретних соціально-економічних реформ. Він сподівався пов'язати український рух з прогресивними тенденціями західного світу; жалкував з того, що український народ не створив незалежної держави в минулому, однак вважав політику сепаратизму нереалістичною. Замість цього М. Драгоманов закликав зосередитись на демократизації та федералізації в межах існуючих державних утворень Росії та Австро-Угорщини. Він добре знав етнічну специфіку різних українських земель, особисто налагоджував діалог між ними; бачив центром національного руху Галичину, проте вважав необхідним для галиційських українців позбавитися провінціального та клерикального світосприйняття; був *прихильником секуляризації суспільного та культурного життя, і розмежування держави та церкви*; був упевнений, що національне визволення неможливе без соціальної емансипації і тому закликав інтелігенцію працювати заради просвіти мас, використовуючи освітні заходи, економічні реформи, залучення до політичного життя та розбудови народних асоціацій. Драгоманов розглядав українську проблему в широкому контексті, у порівнянні з сусідніми народами, *вважав обґрунтованими права національних меншин в Україні на створення національно-культурної*

автономії.

В праці «Чудацькі думки про українську національну справу» (1892) М. Драгоманов, ґрунтуючись на прикладах із етнічної ситуації в Італії та Німеччині, дійшов до висновку, що «сама по собі думка про національність ще не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, що б стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти другої. Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям». Такою всесвітньою правдою для нього було християнство, а серед його витоків Драгоманов називав буддизм та давньогрецьку філософію. На його думку, російська культура не стикалася з проблемами самовизначення та самозбереження, як українська, і тому є найбільш космополітичною «по замірах і думках, а при тім по одежі тих думок, по тим пригодам, котрі воно описує, це письменство само собою виходить національне й осібне, оскільки відмінне життя російське. З того виводив я, що й наше українське письменство, щоб стати інтересним, мусить піти по тій же дорозі і, покинувши туманне й шкідливе національство, взятись до того, щоб обговорювати по-своєму ті живі справи, котрими тепер клопочуться усі освічені народи».

В європейському контексті розглядав українську культуру Іван Франко (1856-1916) – письменник, вчений, публіцист, видавець, громадський діяч. Франко розумів націю як «суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, звідки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшій темпі загальнолюдських культурних здобутків». На його думку, національна свідомість як усвідомлення буття народу на базі національної ідеї містить в собі розуміння: етнічної спільності щодо інших етносів; національних цінностей і відданість їм у мові, етнічній території, національній культурі; соціально-державної спільності; патріотизму; спільності в національно-визвольній боротьбі. Національний ідеал, за Франком, це «ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного... життя і розвою нації». Франко вважав, що для досяг-

нення національного ідеалу в найближчій перспективі є актуальним розвиток суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя в Україні.

На думку Франка, духовні властивості вивчаються антропологічними науками, які мають «за предмет саму людину від початку її появи на землі і на протязі цілих століть її історичного життя, громадський порядок, її внутрішні спонуки, що спонукають її до дії, і ідеали, до яких вона прямує». До антропологічних наук Франко зараховував, зокрема, історію – науку про долю народів з найдавніших часів до сьогодення та етнологію – науку про життя, звичаї, побут різних народів тощо. Саме ці науки Франко вважав найважливішими для вивчення культури. *Історія включала для нього історію культури або історію розвитку народів, яка й дає розуміння суті та генезису культурно-історичного процесу.* В основі культурологічної теорії Франка лежить *ідея єдності людства, що зумовлює однаковий розвиток культур усіх народів.* Франко бачив Україну як суверенну одиницю «у народів вольних колі», а українську культуру «посередницею між сходом і заходом, між півднем і північчю». Його наукові розвідки та літературні твори відображають події різних періодів історії України. Будучи прихильником культурно-історичної школи в науці, Франко вважав, що історія народу та розвиток національного світогляду закріплені в різних художніх пам'ятках, тому *треба досліджувати українську народну творчість у зв'язку з культурно-історичними уявленнями народу.* Багато уваги він приділяв дослідженню звичаєвих норм українців. Він доходить висновку: «В історії і характері українського (малоруського) народу є щось таке, що засвідчує його тісний тисячолітній зв'язок із землею, яку він заселяє: все та ж постійність і спорідненість при незначній одмінності, все та ж сонячна лагідність і жвавність, поєднана з журливістю, тільки степовикам притаманною». Методологічні засади вивчення світогляду українського народу та фольклору викладені Франком в праці «Студії над українськими народними піснями». Вчений досліджує тут зв'язок пісень з життям, здійснює текстологічний аналіз, розкриває історико-діалектичні контакти. Крім пісенного фольклору, він досліджує народну прозу, а

зроблені висновки поширює на історію духовної культури в цілому. Так, на його думку, завдання історії літератури полягає в тому, щоб «давати хоча б приблизно повний образ духовного розвитку народу». При цьому умовою національного культурного прогресу Франко вважав творчий підхід до засвоєння культурних надбань інших народів.

Можливість перевірити на практиці дієвість концепції української культури з'явилась разом з проголошенням у 1918 р. *політичної незалежності України*. Одним із тих, хто приймав безпосередню участь у розбудові самостійної держави, був **Михайло Грушевський** (1866-1934) – український історик, організатор вітчизняної науки, політичний діяч і публіцист, голова Центральної ради (1917-1918), академік, автор понад двох тисяч наукових праць, засновник і голова Українського Наукового Товариства (1894-1914), академік Всеукраїнської академії наук, а пізніше – Академії наук СРСР.

В своїй монументальній «Історії України-Русі» (перший том вийшов у Львові у 1898 р.) М. Грушевський одним із перших приділив суттєву увагу трипільській добі, визначаючи її як передмікенську. Таким чином, вчений заперечував підхід в цілому до української культури як провінційної і вважав українське населення автохтонним, корінним по відношенню до території мешкання. Добу розвитку вітчизняної культури IV-IX ст. М. Грушевський називав «чорноморсько-дунайською».

Пориваючи з традиційним слов'янофільством, вчений активно розробляв *українську ідею*. Ще в 1906 р. в статті «Галичина і Україна» він закликав український народ відродити почуття національної спільності. Ідеї народництва та федералізму домінували у науковій та громадсько-політичній діяльності Грушевського. З його точки зору, *цілковита самостійність і незалежність є послідовним, логічним завершенням запитів національного розвитку й самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію й має достатні нахили та енергію розвитку*. Для концепції Грушевського притаманна першість соціальних інтересів над національно-державними, хоча у процесі особистої участі в громадсько-політичному житті він все більшого значення надавав державно-національному чинникові. Ідеалом

майбутнього устрою України для нього був демократичний федералізм з широкими правами громадян, виборністю органів управління. Грушевський надавав великого значення питанню відбиття у свідомості мас тих чи інших подій та ситуацій, намагаючись з'ясувати, якою мірою політико-державний устрій був справою самого народу. Під останнім М. Грушевський розумів українське селянство, а в українізації робітничого класу вбачав місію свідомих сільських верств населення. Поняття *народу* як *національно-етнічної, духовно-культурної* визначеності М. Грушевський доповнював дефініцією народу, яка містила його *антропологічну та психофізичну характеристику*. Він прагнув з'ясувати питання ролі держави в історико-культурному процесі, насамперед, чи відповідала держава потребам власного народу. Хоча в наукових працях М. Грушевський визнавав рушійною силою історії не особу, а народ, він відводив певне місце *героям в історії*, проте обумовлював їх появу конкретно-історичними умовами, станом, вимогами і потребами самого народу.

М. Грушевський сприяв приїзду в Україну такого видатного дослідника української історії та культури як **Іван Крип'якевич** (1886-1967). В ґрунтовній праці «Історії української культури» (1937) за його редакції висвітлено *взаємовпливи природи і господарської діяльності, особливості розвитку освіти, науки, мистецтва розкриті у контексті соціального і політичного життя*. Принциповою позицією вченого є включення до характеристики окремих епох української культури відповідних рис традиційного побуту, моральних та релігійних уявлень українців. *Однією з основ культури для І. Крип'якевича виступає український світогляд*. Певні постійні форми світовідчуття, на його думку, впливають на розвиток культури і є цінними дороговказами для сучасників. Основну увагу автори «Історії української культури» приділяють розвитку українського письменства, образотворчого мистецтва, театру, музики від княжої доби до першої третини ХХ ст. у тісному зв'язку із поступом українського суспільства.

Існування незалежної держави виявилось не довгим, і подальші концепції української культури розроблялись переважно представниками еміграції – І. Огієнко, Д. Донцовим, Д. Чижевським. Саме з ком-

плексу їх книг та статей перед нами постає українська культурологія ХХ століття. В самій же Україні національні чинники поступилися класовим, а про будь-яку можливість культурної або політичної автономії було надовго забуто.

Дмитро Донцов (1883-1973) – український публіцист, літературний критик, політичний діяч, засновник теорії *інтегрального націоналізму*. Інтегральний в даному випадку означає *чинний* (дія, справа). Відповідно до цієї теорії, на чолі України мав бути верховний правитель, а в країні діяти єдина партія – ОУН, велика роль відводилася церкві. Д. Донцов був першим головою Союзу Визволення України, політичної організації українських емігрантів. З 1947 р. він жив в Монреалі, де викладав українську літературу в місцевому університеті.

Д. Донцов обґрунтував теоретичні засади українського націоналізму в однойменній праці 1926 р. (перевидана в 1966). Він вважав, що у взаєминах між націями діє універсальний закон боротьби за існування. В цій боротьбі перемагають сильніші нації, які мають право панувати над слабкішими. Відповідно серед головних принципів так званого *вольового націоналізму* він визначив такі: «Зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії, – означив я як першу підставу націоналізму. Другою такою підставою національної ідеї здорової нації повинно бути те стремління до боротьби, та свідомість її кінченості, без якої не можливі ні вчинки героїзму, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, ані тріумф жодної нової ідеї, що хоче змінити обличчя світу». Серед інших рис націоналізму Д. Донцов виділяв романтизм, догматизм, ілюзіонізм; творче насильство та ініціативу меншості; служіння інтересам поступу; фанатизм і *аморальність*. Під останньою він розумів те, що протистоїть буденній моралі провінціальності, або так званого *провансальства* – утопічного ідеалу спокою й непорушності, «плебейського світогляду», що заперечує інстинкт життя. Для Д. Донцова інстинкт і воля понад усе, а про мирне співжиття різних культур він писав з іронією і називав це явище «симбіозом».

У працях «Де шукати наших історичних традицій» (1938) та «Дух нашої давнини» (1944) Д. Донцов порівнював величний дух людей минулого та нікчемний дух людей своєї доби; засуджував лібералізм,

демократію, толерантність та гуманність, як вони розумілись починаючи з ХІХ ст.; протиставляв народи-плебеї та народи-пани; розробляв теорію національної еліти, провідної касты. Існування «аристократії духу» забезпечує саме існування та добробут держави. Традиції Святослава та Володимира, Сковороди та Шевченка протиставляються традиціям Драгоманова і Грушевського; саме до перших слід звертатися у пошуках сили та впевненості.

На думку Д. Донцова, сучасним українцям бракує волі та віри. Українська ідея має бути емоційно забарвлена, «всеобіймаюча, виключна, яскрава, якої гаслом є не спочинок і уживання, лише акція і воля до влади над відірваними засадами», а живлять її тайники національної психіки, потреби нації, її ірраціональна воля до життя й панування. Інтелект слід сполучити з народним інстинктом і сумлінням. Тоді культура буде відповідати «духу нації», а значить «зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії». В праці «Культура примітивізму» Д. Донцов характеризував соціалістичну культуру як «московську псевдокультуру», яка звеличує масу та відповідно заперечує індивідуалізм, ідеалізує народ як носія вищої правди, висуває свій культ та своїх жерців. Він відкидав прагнення створити національну культуру на базі селянської культури. В своїй теорії провідної касты Донцов використовував ідеї Платона про розподіл обов'язків в ідеальній державі та теорію «сродної праці» Сковороди. Проте, на його думку, мають значення не тільки природні здібності, але й виховання і середовище, в якому формується характер та світогляд людини, чи то плебея, чи володаря. Основні прикмети володарської душі – шляхетність, мудрість, мужність, а її основні завдання – піднесення слави народу, створення сильної зовні і всередині влади. Д. Донцов мав власні погляди й на літературний розвиток, які він висловив в працях «Поетка українського рісорджіменту» (1922), «Наша доба і література» (1937), «Туга за героїчним» (1953).

Ще один представник української еміграції – **Іван Огієнко** (церковне ім'я: **Іларіон**; 1882-1972) – український церковний і громадський діяч, митрополит (від 1944), науковець, педагог. Від 1924 р. він мешкав у Львові, протягом 1926-1932 рр. був професором церковно-

слов'янської мови Варшавського університету. В 1944 р. Огієнко змушений був емігрувати до Швейцарії, а потім до Канади, де доклав чимало зусиль для організації та розбудови національно-культурного та релігійного життя українців в еміграції, розгорнув велику науково-дослідницьку та видавничу діяльність.

Ще в брошурі «Українська культура» (1918) Огієнко обґрунтував тезу *про самобутність та самодостатність української культури*. При цьому він стояв на позиціях *плюралізму культур, рівноправності та різноманітності їх здобутків*. Огієнко обґрунтував трансляційну функцію української культури в двох аспектах: по-перше, відкритості української національної культури до різних впливів в силу геополітичного становища України, і, по-друге, розповсюдженні створених українським народом культурних надбань на східнослов'янські землі. Огієнко стояв на позиціях *рівноправності локальних культур*. Він вважав мову головною ознакою культурної ідентичності та державницької ідеології, бо в ній відбивається самий дух народу. При відсутності розвиненої літературної мови народ перебуває на рівні «етнографічної маси». Невипадково Огієнко закликав виховувати у підростаючого покоління любов до свого народу, народної творчості, рідної мови. Вчений прагнув популяризації норм літературної української мови та зменшення її розбіжностей з розмовною мовою. Справа життя Огієнка – переклад Біблії на українську мову, важливий для розвитку сучасної української релігійної термінології та літургічної мови.

Огієнко розцінював матеріальну культуру як важливе для людини, але вторинне, на відміну від духовної культури, явище. «Духовна культура – то інтелектуальний стан народу, то розвиток всенародного розуму: його науки, віри, переконань, звичаїв, етики і т.п. Тільки духовна культура творить правдиву національну еліту». Рівень культури свідчить про ступінь розвитку нації. Огієнко відстоював православний генезис української культури та її постійний зв'язок із релігійно-духовним життям. Саме це, на його погляд, запобігало асиміляції та знищенню української культури протягом століть.

Важливою подією в житті української діаспори стало видання

колективної праці «Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича» (1940). **Дмитро Антонович** (1877-1945) запропонував тлумачення поняття культури, розділив її на матеріальну і духовну, підкреслив ключову роль людини, що належить одночасно двом світам – культурі та природі. Антонович уперше наголосив на особливостях українського гуманізму, намітив *періодизацію культури за стильовими епохами*.

Одним із авторів збірки був **Дмитро Чижевський** (1894-1977) – учений-енциклопедист, культуролог, філософ, історик, релігієзнавець, лінгвіст, славіст, дослідник української і слов'янської літератури; з 1949 р. професор Гарвардського університету, з 1962 р. член Гейдельберзької академії.

Д. Чижевський першим відкрив слов'янське і зокрема *українське бароко*, а історію української культури намагався побудувати як *історію стилів*, підкреслюючи початковий зв'язок з візантійською культурною спадщиною та вказуючи на співзвучну зміну стилів з західними впливами (з XVI ст.). Вчений розрізняв два типи філософії та історії, які з ними асоціюються. Відповідно до того, що він називав *раціоналістичним* поглядом, філософія є наукою, що відкриває універсальну істину щодо природи реальності, справедливості, краси тощо. Таким чином, може існувати тільки одна відповідь на кожне питання, множинність відповідей є показником фальші. В тій мірі, в якій національні філософії відзначені різними ідеями стосовно одних і тих самих питань, вони є фальшивими і не заслуговують на серйозну увагу історика. Інший філософський підхід Д. Чижевський називає *романтичним*. На цій світоглядній основі різноманітність філософських доктрин має позитивну цінність. Якщо абсолютні ідеали можуть бути реалізовані тільки в певних обмежених формах (наука, релігія, мораль тощо) національної культури, і розбіжності між національними культурами маніфестують різні аспекти абсолюту, тоді ці розбіжності є важливими і цінними. Разом вони забезпечують більш повне виявлення абсолюту. З цієї точки зору, *філософія є самосвідомістю даної культури*: вона з'ясовує, що є відмінного та цікавого у притаманних певній нації уявленнях про дійсність, справедливість та красу, і та-

ким чином нація сприймає себе як цілісність, що сприяє розвитку національної самосвідомості. Внаслідок специфіки історичного розвитку України, вважав Чижевський, національна свідомість та мова не є необхідними умовами для характеристики типу українського мислителя, також як місце його народження, освітній або професійний досвід. Найулюбленішим українським мислителем для Чижевського був Григорій Сковорода, у філософській системі якого він находив насамперед впливи різних європейських містиків. Досліджував Чижевський і українську *філософію серця*, і філософські традиції Києво-Могилянської академії. У кінці життя його світогляду був притаманний космополітизм. Вчений дійшов до переконання, що «найважливішим культурним чинником є особисті зв'язки людей, передусім через кордони, що є в Європі такі затісні для націй... Культурні зв'язки народів я вважаю вагомішими за політичні».

Важливий доробок в осмисленні сутності української культури належить видатному українському філософу **Сергію Кримському** (1930-2010). Він одним із перших порушив проблему філософського осмислення *архетипів* (грец. *arche* – початок + *typos* – образ) української культури, ведучи мову про наскрізні для історії, інваріантні щодо часу культурні структури, базові ідеї-образи, які характеризують соціокультурний розвиток людства. Функціонування архетипів є закріпленням ідеальних моделей поведінки, ритуалів, дій, образів, які сприяли формуванню категорій мислення, утриманню реальності, передачі людського досвіду та здобутків цивілізації. У праці «Архетипи української культури» (1996) сформульовано *ідею софійності буття як основоположного принципу національного світорозуміння та духовності українського народу*. Поряд з архетипом Софії Кримський виділяв в українській культурі архетипи Природи, Серця, Слова. Спорідненість національних архетипів та універсальній світової культури є передумовою вивільнення духовного життя нації з ситуації одноразовості й тлінності у простір вічності, у сферу утвердження історичних звершень народу в їх загальнолюдській значущості.

Інший сучасний український вчений **Мирослав Попович** (нар. 1930) утверджує погляд на українську культуру у цілісності і єдності

духовної, господарської та політичної складових. На його думку, сучасний високоосвічений фахівець в Україні потребує світлої гуманітарної культури, щоб усі його можливості розвивалися в єдиному і багатоманітному цілому. Вчений пропонує сприйняття української культури в контексті світового культурного процесу, надаючи великого значення в її формуванні впливам інших культур. Творення української національної культури, наголошує М. Попович, є справою всіх громадян країни незалежно від етнічної ідентичності.

Висновки

1. Під культурою розуміється сукупність способів і продуктів людської діяльності, що охоплює сфери матеріального та духовного виробництва. Відповідно традиційним є розподіл культури на матеріальну та духовну. Людина належить світу культури і світу природи, але є суб'єктом і творцем саме культури, особливо в тих формах, які відбивають її внутрішній, духовний світ, ціннісні орієнтації, уявлення про моральне та естетичне. Останнє втілюється в такій сфері культурного життя, як художня культура, що об'єднує всі різновиди художньо-образного відтворення дійсності, насамперед мистецтво.

2. Ключовими поняттями національної культури є етнос і нація. Під етносом розуміється група населення, що має власну назву, міфи про спільне походження, спільну історичну пам'ять, певні елементи спільної культури, прив'язаність до батьківщини та усвідомлення своєї єдності. Основоположними елементами характерної для даного етносу культурної традиції виступають звичаї та обряди. Нація відрізняється від етносу підсиленням політичного чинника, спрямованого на забезпечення колективних прав спільноти, насамперед на автономію або суверенітет.

3. Зусиллями таких членів Кирило-Мефодіївського товариства, як М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, були сформульовані основні засади народознавства як науки про історію української культури. М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко намагались ввести українську культуру в європейський контекст. Для Костомарова засадами для цього були європейські культурні впливи, насамперед романтизм; для Драгоманова – зв'язок українського руху з прогресивними тенде-

нціями в сучасному йому західному світі, запровадження ліберальних, демократичних принципів в українське суспільно-політичне, культурне життя; для Франка – творчий підхід до засвоєння культурних надбань інших народів як умова національного культурного прогресу. В історичній концепції М. Грушевського домінували ідеї народництва та федералізму, хоча з часом він став надавати все більшого значення державно-національному чинникові.

4. На протязі радянської доби культурологічні концепції висувались переважно представниками української інтелігенції, що емігрували й працювали за кордоном. Культурологічна концепція Д. Донцова базується на його теорії інтегрального українського націоналізму. Внеском І. Огієнко в розбудову української культурологічної думки стала його активна науково-дослідницька, мовознавча, видавнича та церковна діяльність, а також український переклад Біблії. Головні доробки Д. Чижевського – літературознавчі та історіософічні студії та відкриття феномену українського бароко. В сучасній Україні продовжується процес творення концепцій української культури.

Контрольні запитання

1. Як ви розумієте поняття «культура»?
2. Що таке матеріальна та духовна культура? Чи є межа між ними нездоланною?
3. В чому полягають розбіжності між нацією та етносом?
4. Як співвідносяться національна та світова культура? Які Ви знаєте погляди на це питання?
5. Які соціально-історичні обставини формування української культури і яким чином вони вплинули на її розвиток?
6. Які ідеї стосовно сутності та будучності української культури запропонували члени Кирило-Мефодіївського товариства?
7. В чому полягала концепція розвитку української культури М. Грушевського? Яким чином відбувалась її еволюція?
8. Назвіть основні риси та представників європоцентричної концепції розвитку української культури.
9. В чому полягає спільне та відмінне в концепціях Д. Донцова, Д. Чижевського, І. Огієнко?

10. Наведіть приклади сучасних поглядів на буття української культури.

Тести для самоконтролю

1. Сукупність стійких особистісних рис та якостей, які визначають особливі форми світосприйняття, поведінки та мислення членів певної нації, називається: А) національний характер; В) національна ментальність; С) національна самосвідомість; D) національна ідентичність.

2. Твердження «Вивчення національного характеру може допомогти у розумінні того, що є відмінним для окремих націй, а що відносно універсальним для людського суспільства взагалі»: А) правильне; В) неправильне; С) сумнівне.

3. Індивідуальний рівень ідентифікації з культурно визначеним колективом, коли людина вважає себе належною до особливої культурної спільноти, називається: А) етнічна ідентичність; В) групова ідентичність; С) національний характер; D) національний менталітет.

4. Стереотипний спосіб діяльності, що має для його виконавців магичне юридично-побутове та ритуально-ігрове значення: А) обряд; В) традиція; С) звичай; D) побут.

5. Форми виробничої діяльності, знаряддя праці, поселення, господарські та житлові споруди, їжа, одяг, прикраси, сімейні та громадські відносини утворюють: А) звичаї; В) побут етносу; С) етнічну культуру; D) національний характер.

6. Спільні культурні риси, сильне почуття єдності та солідарності, чітке усвідомлення національної ідентичності, закорінене в історії, притаманні: А) етносу; В) нації; С) суперетносу; D) соціальному класу.

7. Виражений у соціально організованих стереотипах груповий досвід, котрий накопичується та відтворюється у етнічній спільноті: А) обрядовість; В) етнічність; С) традиція; D) національний характер.

8. Населення, що має власну назву, міфи про спільне походження,

спільну історичну пам'ять, елементи спільної культури, прив'язаність до батьківщини та усвідомлення своєї єдності – це: А) етнографічна група; В) етнос; С) національність; D) нація.

9. Етнічна спільнота, яка утвердила свої групові права у межах певної політичної системи – це: А) етнічність; В) національність; С) етнос; D) субкультура.

10. Цілісність особливих природно-географічних та соціокультурних характеристик, а також єдиної мережі комунікацій складає: А) етнос; В) національний характер; С) етнічну ідентичність; D) етногенетичну нішу.

11. Прихильниками концепції світової культури були: А) Микола Данилевський, Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнбі; В) П'єр Тейяр де Шарден, Володимир Вернадський, Альберт Швейцер.

12. Члени Кирило-Мефодіївського товариства були прихильниками: А) європоцентричної концепції розвитку вітчизняної культури; В) подальшої уніфікації української культури в єдиному культурному просторі Російської імперії; С) конфедерації слов'янських народів, втілення принципів демократизму та християнської моралі.

13. Пантелеймон Куліш пояснював злидений стан українського народу: А) забуттям власних традицій; В) соціально-економічними чинниками; С) політичним та культурним тиском з боку Російської імперії.

14. Тарас Шевченко втілював свої ідеали майбутнього українського народу та власне бачення його невтішного сьогодення переважно у: А) політичних памфлетах; В) листуванні з приватними особами; С) художніх творах різної жанрової природи.

15. Прихильниками європоцентричної концепції розвитку української культури були: А) Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш; В) Микола Костомаров, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Микола Хвильовий; С) Іван Огієнко, Дмитро Чижевський, Дмитро Донцов.

16. Михайло Драгоманов бачив центром українського національного руху: А) Слобідську Україну; В) Галичину; С) Київщину.

17. _____ бачив Україну як суверенну одиницю «у народів во- льних колі», а українську культуру «посередницею між сходом і захо- дом, між півднем і північчю». Оберіть правильну відповідь: А) Михайло Грушевський; В) Михайло Драгоманов; С) Іван Франко.

18. В своїх наукових працях Михайло Грушевський визнавав, що рушійною силою української історії є: А) виключно видатні особис- тості; В) народні маси; С) політичні партії та рухи.

19. Дмитро Донцов є засновником теорії: А) інтегрального націо- налізму; В) космополітизму; С) культурно-історичних типів.

20. Згідно з Дмитром Чижевським, самосвідомість національної культури найбільшою мірою втілює: А) філософія; В) побут та звичаї; С) мова.

ТЕМА 2. СТАРОДАВНЯ КУЛЬТУРА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

1. Виникнення та етапи розвитку первісної культури

Культура постає разом з виникненням людини та суспільства, тому вона представляє міру людського в людині, характеризує її роз- виток як суспільної істоти. *Первісна* або *архаїчна* (грец. archaios – прадавній) *культура* складає три чверті історії культури людства. До- сліджувана на ґрунті матеріальних залишків прадавніх спільнот, ан- тропологічних, етнографічних та лінгвістичних джерел, вона може бути відтворена хіба що в найзагальніших рисах. Певно, назавжди не- відомими залишаться імена людей, богів, назви місцевостей, селищ, дати найважливіших подій.

Сукупність пам'яток, поширених на певній території та за пе- вного часу, визначається як археологічна культура. Вона власне і за- свідчує існування давніх народів чи їх споріднених спільнот. Відтак іс- торія первісної культури набуває певної конкретизації бодай на рівні життєдіяльності окремих етносів та їх угруповань. Це ж дозволяє встановити напрямки міграцій народів, їхнє походження, стосунки з навколишнім світом (обмін сировиною, виробами та іншими надбан- нями культури). *Назви археологічних культур є умовними, вони мають різне походження: чи то за першою відкритою археологами*

пам'яткою (Трипільська культура), чи – за своєрідними поховальними спорудами (Ямна культура, Катакомбна культура). Оскільки справжні назви етносів, що лишили певні пам'ятки, є невідомими, то їх визначають теж умовно – за назвами археологічних культур; звідси – трипільці, зрубники, черняхівці, або трипільське населення, ямне населення. *Матеріальні залишки як основне джерело вивчення культури прадавніх спільнот надзвичайно численні й різноманітні.* Вони надають важливу інформацію щодо занять та побуту людей, їхнього соціального і майнового стану, релігійних уявлень, естетичних і художніх смаків тощо. Але археологічну культуру не можна ототожнювати з культурою загалом. Проте інтерес до минулого через те не тільки не зменшується, а, навпаки – спонукає дослідників до нових пошуків з метою якомога повніше досягнути минуле. Первісна культура започаткувала ту гаму граней матеріальної і духовної культури, які в наступні епохи шліфувалися і поглиблювалися цивілізацією.

Археологічні дослідження свідчать, що людина з'явилася на Землі понад 2 млн. років тому. Перші кроки *антропогенезу* (грец. *άνθρωπος* – людина, + *γένεσις* – походження) пов'язані з Африкою, приблизно через мільйон років цей процес поширився на Європу. З цього часу, який позначено найдавнішими пам'ятками, виникає культура на теренах нинішньої України; її спорідненість з іншими територіями визначається спільними умовами існування пралюдей.

Первісна культура починається з появою найдавніших людей і завершується процесом індивідуалізації їхньої свідомості, коли відбувається становлення цивілізованих форм суспільного життя. Ранні форми архаїчної культури змінюються культурами давніх цивілізацій, в яких археолог та антрополог **Вір Гордон Чайлд** (1892-1957) виділяв такі найважливіші ознаки, як: *міста (з населенням в декілька тисяч людей), монументальні споруди, податки, інтенсивний економічний обіг і торгівлю, ремісництво, появу писемності та перших наукових знань, мистецтво, наявність привілейованих класів, виникнення держави.*

Періодизація прадавньої культури використовує різні принципи й підходи. Традиційною є концепція видатного етнографа та археоло-

га **Луїса Генрі Моргана** (1818-1881), який виділяв три етапи розвитку архаїчного суспільства та культури: *дикість, варварство і цивілізацію*. Але найпоширенішою є типологія первісної культури, в основу якої покладена *археологічна періодизація первісної історії*, що враховує відмінності в матеріалах й техніці виготовлення найдавніших знарядь праці (кам'яний, бронзовий та залізний віки). **Кам'яний** поділяється на: давній кам'яний вік – *палеоліт* (150-12 тис. до н.е.), *мезоліт* (12-8 тис. до н.е.), *неоліт* (8-5 тис. до н.е.). В основі подальшої періодизації лежить фактор *використання первісною людиною певних матеріалів*. Перші знаряддя з міді з'явилися в *енеоліті* (4-3 тис. до н.е.). **Бронзовий** вік припадає на кінець 3 – 2 тис. до н.е. З 1 тис. до н.е. настає **залізний** вік. На основі цієї періодизації в історії архаїчної культури виділяють: 1) *культуру збирання та полювання (привласнюючу), яка пов'язана зі становленням людини сучасного біологічного типу Homo sapiens*; 2) *культуру доби «неолітичної революції» (продуктивну, виробляючу)*; 3) *ранню землеробську культуру*.

Первісна людина на території України з'явилась майже 1 млн. років тому, в період раннього палеоліту. Найвірогідніше, так звані *архантропи* прийшли з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція не була одномоментним актом, а хвилеподібно тривала протягом багатьох тисячоліть. Рештки найдавніших стоянок первісних людей знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївки (Донбас) та с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина). Помітне вдосконалення та урізноманітнення знарядь праці, підвищення продуктивності мисливства дали змогу прадавнім людям – *кроманьйонцям* відмовитися від виснажливих міграцій та вести осілий спосіб життя. На берегах річок вони будували свої житла (землянки і напівземлянки з дерева, кісток та шкур тварин), які у своїй сукупності утворювали первісне поселення – *стоянку*.

Пізній палеоліт – це час, коли на зміну первісному стаду прийшла родова община. Поступово з'являється родина, формуються уявлення про чоловіка та дружину, батьків і дітей, розвивається фундамент соціальних стосунків, без яких культура є неможливою, тобто *формується родина як культурна універсалія*. Зароджувався інститут

батьківства, коли чоловік починав піклуватися про дітей, брав на себе забезпечення родини на період вагітності та пологів, зростання маленьких дітей. Важливе значення при цьому мали статеві заборони. Але стрижнем спільноти був рід – *об'єднання кровних родичів по материнській лінії*. Головною особою роду була саме жінка, через те що родовід за групового шлюбу міг вестися лише по жіночій лінії, крім того, вона виступала у ролі охоронниці сімейного вогнища та відала харчовими запасами. З появою кроманьйонців неупорядковані *ендогамні* (між особами однієї групи) статеві стосунки поступаються місцем *екзогамним* (між особами різних суспільних груп). Це сприяло зближенню різних родів; саме на основі таких стосунків поступово формувалася племінна організація.

Вже у період мезоліту людина здатна була вдосконалювати знаряддя праці: появилися кам'яні сокири, молоти, долота, ножі, лук і стріли. Розвивалося рибальство, про що свідчать залишки житлових споруд на берегах річок і озер. На нашій території налічується майже тисяча пам'яток мезоліту (Мурзак-Коба та Фатьма-Коба – у Криму, Гребениківська стоянка – на Одещині, Журавська – на Чернігівщині).

Важливі зміни відбувалися підчас неоліту, коли виникали *землеробство* і *скотарство*. Відокремлювалося *ремісництво* (особливим статусом наділялася людина, що займалася обробкою металів – коваль). Перехід до осілого способу життя та стабільність харчування призводили до зростання чисельності населення та *формування окремих соціальних груп*. Спочатку виділялися сакральні керівники, шамани, які мали якийсь унікальний досвід чи соціально значиме знання, потім – військові керівники та вожді.

У межах території України знаходилися *дві культурно-господарські зони*: південно-західна – *землеробсько-скотарська* (лісостепове Правобережжя, Західна Волинь, Подністров'я та Закарпаття) і північно-східна – *мисливсько-риболовецька* (лісостепове Лівобережжя та Полісся). Найвідомішими пам'ятками неолітичної культури є Кам'яна Могила поблизу Мелітополя, с. Микільська Слобідка на Київщині, с. Бондариха на Сіверському Дінці. Усього ж виявлено майже 500 осередків життя доби неоліту, що представляють понад десяток

археологічних культур, серед них: *Буго-дністровська культура* (6-5 тис. до н.е.), *Дунайська* та *Сурсько-дніпровська культури* (5 тис. до н.е.). В.Г. Чайлд називав цей період «*неолітичною революцією*», яка сприяла злету людства до принципово нової економіки, нового способу життя та культури. Її характерними ознаками були: *винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці, виникнення нових видів виробництва та виготовлення продуктів, перехід до осілого способу життя, активне формування стад свійських тварин та використання їх як тягової сили, суттєві зрушення в демографічній сфері. З'являється соціальна диференціація, поступово первісний соціокультурний синкретизм трансформується, розпочинається процес індивідуалізації людської свідомості. У період неоліту зародилася землеробська цивілізація, яка незабаром стала панівною в Європі аж до виникнення і широкої розбудови міст. Її характерні риси: аграрна економіка, ручна праця, мінімальне споживання та простий побут, уповільнений темп життя, природно-демографічна саморегуляція.*

Провідну роль періоду енеоліту на нашій території відігравали племена *Трипільської культури* (V-III тис. до н. е.), яка дістала назву від поселення, відкритого та дослідженого українським археологом **Вікентієм Хвойкою** (1850-1914) у 1896 р. біля с. Трипілля на Київщині. Саме Трипільська культура заклала підвалини землеробської цивілізації на теренах України. Господарство трипільців базувалося на мотичному землеробстві, скотарстві та полюванні. Поширеними були і ремесла – ткацтво та особливо гончарство. Досягненням Трипільської культури вважається мальований фарбами глиняний посуд, при створенні якого використовувалися різноманітні орнаменти. Жили трипільці у відкритих селищах, у великих за площею будинках, що розташовувалися концентричними колами. Приміщення часто розмальовувалися мінеральними фарбами. У цілому поселення трипільців створюють враження організованості та впорядкованості суспільства. Досить розвиненою була їхня духовна культура, що пронизана ідеєю плідності; вона включала різні культи матері-землі, які свідчать про панування матріархату. В. Хвойка проводив пряму лінію від трипіль-

ців до українців, але пізніші дослідження довели: в антропологічному плані населення, що заступило місце трипільців, не було їм тотожним. Проте, цілий ряд елементів Трипільської культури – система господарства, топографія поселень, декоративний розпис будівель, орнаменти кераміки тощо – стали органічною належністю культури українського народу.

На зламі III-II тис. до н. е. на місці трипільських поселень Лісостепу з'явилися пам'ятки *культури шнурової кераміки*. Її носії, найвірогідніше, були найдавнішими предками слов'ян, балтів і германців. Зростання продуктивності праці в добу бронзи дозволило не тільки забезпечувати мінімальні споживчі потреби людей, а й створювати певні запаси, що зосереджувалися в руках окремих осіб. Це призводило до розвитку майнової нерівності, формування приватної власності. Суспільні відносини ускладнювалися, виникала необхідність у силі, здатній регламентувати внутрішнє життя людських спільнот і забезпечувати захист від зазіхань сусідів. Завдяки суспільному поділу праці, посиленню міграцій, зростанню нерівномірності економічного розвитку чіткіше проступали особливі риси окремих племен, що обумовлювало формування етнічних спільнот. У другій половині II тис. до н. е. населення *Древнєямної культури* було асимільовано племенами *Зрубної культури*, які вели осілий спосіб життя.

Саме з племен зрубної культури у XVI-XV ст. до н. е. виділилися *кіммерійці*, що *першими назвали своє власне ім'я в історико-культурному процесі на території України*; про них ми дізнаємося із славетної «Одісеї» Гомера.

Врешті дістались ми течій глибоких
ріки Океану,
Там розташовані місто й країна людей
кіммерійських...

У X-VII ст. до н. е. кіммерійці панували в Північному Причорномор'ї, займаючись кочовим скотарством. Провідне місце в ньому посідало конярство, що забезпечувало верховими кіньми воїнів і чабанів та давало значну частину продуктів харчування. Тривалий час кіннота кіммерійців була непереможною, вони чинили постійний тиск на осіле населення Лісостепу. В кіммерійську добу в південних райо-

нах землеробської зони почали виникати укріплені поселення з розвинутою фортифікаційною системою. Кіммерійські зразки зброї й кінського спорядження з їх вдалою конструкцією та високою ефективністю поширювалися на сусідніх територіях. До нас дійшли витвори декоративно-прикладного мистецтва кіммерійського *геометричного стилю*, монументальні скульптури – статуї воїнів. Але подальший розвиток кіммерійської культури був обірваний на початку VII ст. до н.е. навалюю *скіфів*. Історично ця назва охоплювала різноманітні племена південних районів Східної Європи. За Геродотом, скіфське суспільство поділялося на царських скіфів, скіфів-воїнів, що заселяли причорноморські степи і займалися скотарством, та скіфів-землеробів, які жили у лісостепу Подніпров'я.

На території України залишилася велика культурна спадщина скіфської доби, що формувалася поступово. Розвиток *скіфської культури* (VII ст. до н.е. – III ст.) у часі відбиває рубіжні віхи історії Скіфії. Так, найдавніша культура складалася внаслідок завоювання кіммерійців й увібрала в себе як місцеві, так і привнесені елементи. Пізніше вона зазнала впливу передньоазійської цивілізації, а за часів Північнопричорноморської Скіфії постійно взаємодіяла з античною культурою, що передусім позначалося на розвитку мистецтва степовиків. Та попри всі ці впливи підвалини скіфської *кочової культури* протягом VII-VI ст. до н.е. не змінювалися.

Скіфи мали свій пантеон богів. За Геродотом, особливою пошаною у них користувались сім головних божеств на чолі з Табіті – богинею вогню і стихії, що вважалася найбільш священною у всіх стародавніх індоіранських народів. На другому місці – подружжя Апі та Папай – боги неба і землі у скіфів. Третє місце в пантеоні посідали чотири божества, що вважалися покровителями всього земного світу; їх імена невідомі, але один з них мав вигляд старовинного залізного меча. Геродот розповідав, що скіфи на честь цього бога будували величезні вівтарі із гілля з хрестами зверху та приносили йому в жертву домашніх тварин і кожного сотого полоненого.

Самобутністю відзначалося і скіфське прикладне мистецтво, стрижнем якого був *звіриний стиль*. Зображення пантер і вовків, оле-

нів і гірських козлів, птахів і риб, сцени боротьби між ними прикрашали зброю, кінську вузду, різноманітні предмети побуту. Фігури тварин і сьогодні вражають динамізмом і точністю передачі властивих їм рис. Фахівці відзначають, що вони надзвичайно вдало вписані в простір, визначений формою предмета. Традиції цього стилю проявлялися у деяких мотивах давньоруського мистецтва.

Уособленням міцності й величі Скіфії були великі городища з насипними курганами, оточені глибокими ровами або високими валами. У них ховали скіфських царів, вельмож і воїнів. Найвідоміший з курганів – Чортмлик, розташований поблизу м. Нікополя. Без характерних обрисів давніх курганів вже важко уявити ландшафт Південної України, сформований не тільки природою, а й життєдіяльністю скіфів.

Починаючи з III ст. до н. е. тривалий період в історії вітчизняної культури був пов'язаний з племенами *сарматів*, які витіснили скіфів з більшої частини Північного Причорномор'я. Як і скіфи, сармати належали до іраномовних кочовиків. Вже у II-I ст. до н. е. вони займали степи між Дніпром і Доном, а на початку нової ери дійшли до кордонів Римської імперії. На території сучасної України спочатку розселилися племена *роксоланів*, а згодом – *аорсів* й *аланів*. ***Сарматська культура*** (III ст. до н. е. – IV ст.) передусім відома за тілопокладними похованнями спочатку у вузьких прямокутних ямах, пізніше – у катакомбах. Основою господарської діяльності сарматів було скотарство, важливу роль відігравали промисли, ремесла і торгівля. Особливістю соціального розвитку сарматів було те, що жінка посідала високе почесне місце у спільноті. Геродот навіть розповідав легенду про походження сарматів від амазонок. Сарматські жінки були не тільки хоробрими воїнами, а й виконували функції жерців, посідали верховні родові та племінні посади.

Сармати принесли в Північне Причорномор'я новий стиль у декоративно-прикладному мистецтві, який називають *поліхромним*. Їхні вироби прикрашалися вставками з рубінів, смарагдів, гранатів, сердоліку, халцедону, а також з кольорової емалі (червоної, блакитної, білої). Джерела цього стилю – в мистецтві Центральної Азії, звідки по-

ходили предки сарматів. Дуже популярними в сарматському середовищі були застібки-фібули у вигляді різних тварин, бронзові або білоновані (із сплаву міді та срібла) дзеркала, намиста із скла, бурштину, геширу, рубінів й гранатів, оправлених золотом. У I ст., після завоювання Римом Єгипту до сарматів почали надходити численні *плакети* з фаянсу у вигляді левів, жуків-скарабеїв, виногрон, що правили за намистини й воднораз – за амулети-оберіги. У середині III ст. військова могутність сарматів була послаблена готами, а у IV ст. – гунами.

Наступний період в історії вітчизняної культури характеризується вченими як *культура антив*. Вперше на історичній арені вони з'явилися в період наступу тюрксько-монгольських племен на Європу. Розгромивши у 375 р. готів, анти розселилися по території України майже в її нинішніх кордонах. Анти займалися хліборобством, жили окремими родами, які утворювали так званий *город* для спільного обробітку землі та боротьби з ворогами (це було територіальне об'єднання подібне до хутора чи гірського карпатського села XIX ст.). Згодом навколо города виростили торгові центри – *остроги*, в яких поселялися купці, ремісники та заможні люди. Сьогодні відомо більше двох тисяч таких поселень. Поступово розширювалися культурні і економічні стосунки антив з іншими народами, в тому числі і з Візантією (з V ст.). Деякі вчені, зокрема М. Семчишин, вважають, що саме анти були безпосередніми предками праукраїнців.

Культуру антив характеризують знахідки В. Хвойки біля селищ Зарубинці (1899 р.) та Черняхів (1900-1901рр.) на Київщині. Так звану Зарубинецьку і Черняхівську культури часто називають праслов'янськими. Населення *Зарубінецької культури* (II ст. до н.е. – I ст.) займалося землеробством, скотарством, а також торгівлею з полісами античного Причорномор'я, про що свідчать численні знахідки амфор, скляних намист, а також монетних кладів. Широко представлене прикладне мистецтво: зарубінецькі фібули, ліпна чорна кераміка, залізні знаряддя праці та зброя. *Черняхівська культура* III-V ст. характеризується високорозвинутими ремеслами – залізновиробничим, ковальським, бронзоливарним, гончарним. У внутрішній торгівлі ви-

користалася антична монета; імпорт надходив з Північного Причорномор'я та римських провінцій. У могильниках знайдені кераміка, кістяні гребінці, упряж, намиста та інші прикраси; у городищах – склади озброєнь, що засвідчує високий рівень військової культури. Важливе місце у побуті посідало мистецтво: одяг чоловіків і жінок був прикрашений вишивками, дівчата носили намиста та вінки, орнаментом прикрашалися побутові речі і зброя. Знахідки скарбів в околицях середнього Дніпра, зокрема Мартинівського скарбу, свідчить, що золоті, срібні та бронзові прикраси інкрустувались самоцвітами.

На північ від Черняхівської культури знайдені пам'ятки *Київської культури* (кін. II – сер. V ст.), що концентруються переважно на південь від нашої столиці. На теренах України та в прикордонних з нею районах Білорусі й Росії зафіксовано понад 200 поселень і могильників Київської культури, що становлять окремий археологічний комплекс. Стіни жител (напівземлянок) були складені з колод у вигляді зрубу або кріпилися вертикальними стовпами. На ділянках між житлами знаходилися численні ями-льохи, іноді – відкриті вогнища або печі, господарські будівлі. Ліпний кухонний посуд представлений різноманітними горщиками і плоскими дисками – кришками; знайдені й товстостінні великі посудини для збереження припасів. В київських пам'ятках зустрічаються знаряддя праці, побуту та прикраси: залізні ножі, серпи, скобелі, свердла, мініатюрне ковадло, пружинні ножиці тощо; відомі бронзові фібули, пряжки, прикраси з виїмчастою емаллю, браслети, срібні підвіски, скляні та пастові намистини, кістяні гребені, проколки, лошила для вичинки шкіри.

Досліджені археологами пам'ятки антської доби засвідчують, що у давні часи Правобережна Україна від Києва до Карпат була густо заселена племенами, що мали високий рівень культури. Вона формувалася упродовж століть під впливом традицій місцевих племен, особливо тих, що жили в полі античної культури Причорномор'я. Ця культура мала самобутній характер і стала основою культури вітчизняного Середньовіччя.

2. Особливості архаїчної духовної культури

Утвердження родоплемінного ладу сприяло становленню не лише матеріальної культури, а й духовного життя прадавніх людей. Це були перші успіхи в розвитку мислення, мови і спілкування, у формуванні мистецтва, релігійних уявлень і прикладних знань.

Серед характерних ознак найдавнішої духовної культури: **універсальність**, яка пов'язана з загальними процесами розвитку людини, умовами її життя, схожістю форм діяльності; **самодетермінація** (лат. *determino* – визначаю), що свідчить про зв'язок людини з природою та відсутність зовнішніх факторів впливу; **синкретизм** (грец. *συνχρητισμός* – об'єднання) – однорідність мислення, коли міф і релігія, спілкування та мистецтво виступають в певній цілісності; **гомогенність** (грец. *ὁμογενής* – однорідний), обумовлена відсутністю соціальних протиріч, ієрархії чи соціальної стратифікації; **антропоморфізм** (грец. *antropos* – людина + *morphē* – форма, вид) – пізнання світу по аналогії з людиною, коли на явища природи переносяться людські ознаки (виділяються права і ліва сторона, верх і низ, чотири напрямки світу тощо). Разом з тим первісна культура є культурою обрядів і **табу** (полінез. – заборонене), що виступали регуляторами соціальних відносин.

*Одна з головних типологічних особливостей архаїчної культури – панування міфу (грец. *mythos* – переказ, сказання) у його головних різновидах – сакральної історії та типу мислення. Міф виник як реакція на потреби людини, яка не могла пояснити найважливіші проблеми буття: виникнення Всесвіту, таємниці народження людини, її долі та смерті. У первісній культурі міф виконував функції спілкування, навчання та виховання; він регулював відношення в спільноті, стверджував наявний стан речей.*

Міф характеризується: одушевленням довкілля (природи, стихійних космічних сил), емоційністю і психологізацією; нерозрізненням імені й того, що воно позначає (речі та символу, речі та атрибуту); ототожненням сутності й устрою, походження; тотожністю за зовнішньою схожістю, за збігом у просторі чи в часі; бінарністю, бо включає єдність протилежних сил – «небо – земля», «життя –

смерть», «війна – мир», «добро – зло», «чоловік – жінка» тощо.

Можливість міфологічного мислення була тісно пов'язана з природою людської мови; їм обом властива така особливість, як *метафоричність*, тобто пояснення значення одного явища через інше. Метафоричне перенесення значень явищ чи предметів на інші при розумінні їхньої різниці давало змогу визначати і пізнавати нові явища або предмети. Завдяки метафоричності мови, а також принципові антропоморфного бачення навколишнього світу людина оволодівала силами природи спочатку в сфері мислення, а потім практично. Метафора ставала найменуванням нового явища, а отже, робила думку доступною для інших, розвивала її, тобто виступала не тільки як засіб вираження, а й важливе знаряддя мислення.

Міфи склалися в різних умовах і мали різне призначення. Дослідники групують їх за сюжетною схожістю. Міфи, що пояснюють виникнення явищ, істот, предметів називають *етіологічними*. *Космогонічні* міфи розповідають про походження Всесвіту, основних стихій, чи окремого племені як частини світу. З виникненням землеробства розвивалися *календарні* міфи, що відбивали сезонні зміни природи, цикли. *Есхатологічні* міфи розповідали про катастрофи, загибель світу, повернення до первісного хаосу як божої карі за гріхи людей або вияв примхливого характеру богів. Особливе місце посідають міфи, що розповідають про походження тих чи інших культурних благ: знань, умінь, навичок (землеробства, ремісництва, письма, використання вогню і т. ін.), встановлення соціальних інститутів (наприклад, шлюбу), звичаїв, традицій, законів. Набуття цих рис культурного життя пов'язується з *героїчними* міфами. *Система міфів і міфологічна свідомість того чи іншого народу визначається як міфологія*.

Українська міфологія базується на міфах давніх слов'ян та виявляється перш за все в релігійних віруваннях наших предків. Першоджерелами Всесвіту вони вважали вогонь та воду. Серед найвідоміших міфологічних персонажів та язичницьких богів: Перун – бог родючості, блискавки і грому, війни і воїнства, покровитель князівської дружини (всі міфи про Перуна, що збереглися в Україні, змальовують його стрільцем); Дажбог (Даждьбог) – сонячний бог, якому поклоняв-

ся весь слов'янський світ, податель добра та багатства; Хорс – божество небес, яке доповнює Дажбога та дарує людям живильну силу, перемогу добра над злом; Стрибог (Посвистач) – покровитель природи, родоначальник усіх вітрів; Мокоша – богиня землі, родючості і ткацтва; Велес (Волос) – бог земного достатку, опікун купецтва, торгівлі, покровитель скотарства, а також музики та поезії; Сварог – бог небесного вогню, опікун шлюбу та родинного щастя і разом з тим – бог-коваль, що подарував людям плуг; Ярило – бог весняної плодючості, розквіту природи та дітонародження; Лада – богиня гармонії в природі, любові в шлюбі, мати-годувальниця Миру. У міфології слов'ян дуже часто зустрічається світове дерево. В цій функції виступають райське дерево, береза, явір, дуб, сосна, горобина, яблуня. До основних частин світового дерева приурочені різні істоти: до вершини та гілок – птахи (сокіл, соловей, а також міфологічне птаство, наприклад Диво); до стовбура – бджоли, до коренів – змії та бобри. Світове дерево в цілому асоціюється з людиною, передусім з жінкою.

З розвитком суспільства міфологія поступово втрачала значення універсального засобу духовного освоєння дійсності. Але вона не була єдиною формою світосприйняття прадавніх людей. Первісне мислення представлене також тотемізмом, фетишизмом, анімізмом і магією.

Тотемізм (від алгонкінського – його рід) – уявлення про кровну спорідненість людини та навколишньої природи, про походження роду від міфічного предка – найчастіше тварини чи рослини, що найпоширеніші на певній території спільноти, а тому стають її символами. З тотемізмом пов'язані перші архаїчні уявлення про батьківщину як традиційну племінну територію. Не випадково в давніх слов'янських віруваннях згадуються чабрець і полин, барвінок і калина, лебідь і сокіл, олень і вовк, бик (тур) і коза.

Фетишизм (франц. *fétiche* та португ. *feitico* – амулет) – віра в наявність у реальних предметів чи речовин іншої, прихованої надприродної сутності, за допомогою якої можна змінити реальність. Фетишами спочатку ставали природні предмети незвичайної форми, потім – знаряддя праці і врешті решт спеціально зроблені предмети-фетиші.

Це *амулет*, що захищали від ворожих сил і охороняли людину чи спільноту і *талісмани*, які повинні приносити удачу та щастя володареві.

Ще одна форма первісного мислення та релігійних уявлень – **анімізм** (лат. *anima* – душа). Оточуючий світ та людина наділялися душею, одухотворювалися. Анімізм виникає тоді, коли людина починає усвідомлювати свою сутність, внутрішній світ, коли з'являється здатність думати, фантазувати. Анімізм заснований на вірі в надприродні істоти, які можуть міститися у будь яких тілах (*душі*), або виступають самотійно (*духи*). Останні завжди належать до певної місцевості, стихії. Розвинені анімістичні погляди у фольклорі вводять мотив *метаморфоз* – душа людини може поселятися у рослині чи тварині (наприклад, дівчина перетворюється на тополю), але це переселення здійснюється у відповідності до якостей людини.

Перші спроби системного практичного освоєння світу пов'язані з **магією** (грец. *μαγεία* – ворожба, чаклунство, віщування). Це віра в здатність особливим надприродним чином впливати на інших людей, тварин, явища природи та соціальні відносини з метою отримання необхідного результату. За цільовою спрямованістю магія у первісному суспільстві поділялася на охоронну (збереження від заподіяння шкоди), шкідницьку (спричинення лиха), військову (боротьба з ворогами), статеву (привернення уваги коханої людини), виробничу (досягнення успіху в практичній діяльності) тощо.

Ранні форми світосприйняття прадавньої людини були однією з основ формування її естетичної та художньої свідомості. За даними наукових досліджень, 35 тис. років тому зародилося **мистецтво**. З самого початку своєї історії воно обумовлювалося суспільними потребами людини: трудовими процесами, спілкуванням, розвитком мовлення тощо.

Одним із перших кроків до художнього узагальнення була спроба впорядкування та групування явищ навколишнього світу за допомогою ритму, що властивий людині так само, як зір, слух, дотик. Але набагато складніше виявилось образно опредметнити відчуття ритму. Передусім з'явився руховий ритм, звуковий прийшов значно пізніше.

В палеолітичних зображеннях ритм ще не відчувається; він з'являється тільки в неолітичних пам'ятках, проступаючи як намагання впорядкувати та організувати площину на керамічних виробах і простір – в архітектурі.

Мистецтву первісної доби притаманна єдність утилітарного й художнього. Проте наявність цих елементів, іноді безпосередньо не пов'язаних із практичним призначенням предмета, започатковувала новий етап у розвитку культури – появу відносної свободи діяльності, формування стійких естетичних потреб, наявність поширеного художнього виробництва.

Ще одна особливість найдавнішого мистецтва – *зооморфні форми, різноманітні орнаменти, що поступово набували абстрактного характеру.* Зображення людини поряд із тваринами й рослинами подавалося дуже умовно і схематично, бо образ самої людини ще не сформувався і розглядався як частина навколишнього світу. Вірогідно, існувала певна заборона на реалістичне зображення людини із релігійних міркувань.

Давнє мистецтво було *синкретичним*, воно ще не знало традиційного поділу на види та жанри, синтезуючись з віруваннями, обрядами, звичаями та різноманітними формами спілкування.

Своєрідним проявом цього синкретизму була *пиктографія* (лат. *pictus* – писаний фарбами, намальований) – древнє рисункове письмо. Це найбільш ранній спосіб фіксації думки для спілкування на відстані або через будь-який проміжок часу за допомогою малюнка або комплексу зображень. Але пиктографія не фіксувала мови, вона ще не була писемністю. За допомогою малюнків передавалися виробничі й інші важливі звістки (мисливські маршрути, сигнали небезпеки); вони наносилися на дерево, кору, кістку або камінь. Разом з тим у пиктографії важливу роль відігравала символіка образу й кольору, що наближала її до найдавнішого образотворчого мистецтва.

Проте, зображально-наслідувальна діяльність первісної людини, що спиралася на її образне мислення, лише з певними застереженнями може бути названа *живописом* у класичному його значенні. Наскельні зображення тварин на повний зріст створювались, як свідчать

дослідження, для суто практичних потреб: як мішень для тренування й метання списа, проведення ритуального полювання або як образ тварини для магічних дій, що передували полюванню й мали забезпечити успіх.

Поступово малюнок ставав більш впевненим, а зображення – багатожанровими. Первісні художники використовували різноманітні фарби та способи зображення. В період переходу від мезоліту до неоліту з'явилася сюжетна та композиційна єдність, а також сцени побуту, полювання, двобою, праці та любові, які мали на меті передати рух і характер дії. Безперечно, зображення тварини і людини завжди супроводжували художню культуру, але реалістичний пафос палеолітичного живопису є унікальним і неповторним, адже знахідкам пізніших часів притаманні вже певні стилізація, узагальнення, динамізм, багатофігурність композиції, що засвідчує не просто майстерність, а певну професійність.

Синкретичний характер первісного мистецтва такою самою мірою властивий і *скульптурі*. Її історія починалась з невеликих фігурок 5-10 см., типологічно одноманітних, з підкресленою жіночістю, головою без обличчя. Це так звані неолітичні Венери, пов'язані з культом матері-прародительки і хранительки домашнього вогнища, ритуальних танців.

Використання глини для вироблення домашнього посуду, а згодом винахід гончарного круга сприяли розвитку *кераміки*. Імітативна та функціональна у своєму генезисі вона стала одним із перших різновидів *прикладного мистецтва*, яке у процесі розвитку перетворилося на один з найабстрактніших видів художньої творчості, *набувши абсолютної рухливості форм*. Саме ця особливість кераміки дає право назвати її «кристалізацією людської думки». Розписний посуд різних етнічних груп і археологічних культур дозволяє простежити, як вчилася людина узагальнювати свої життєві враження, стилізуючи предмети та явища таким чином, що вони перетворювалися на підпорядкований ритмові стрункий геометричний, рослинний або тваринний орнамент. Ритм ліній, кольорів, форм ніби увібрав у себе спочатку ритм руху руки, яка повертала виріб під час ліплення, а потім –

ритм гончарного круга, можливо, навіть зі співом, що його супроводжував. Матеріалом прикладного мистецтва був і метал (бронза, срібло, золото). Скарби давніх курганів – кінська зброя, одяг, прикраси, зброя, посуд – безумовно, є продуктами художньої творчості.

Перші зразки *архітектури*, що існували на нашій території вже 44 тис. років тому – наземні житла типу намету або чуму з каркасом з жердин, вкритими шкірами тварин і обкладеними унизу великими кістками мамонта, а потім – будинки з глинобитними, глиновалькованими та глиноплетеними конструкціями стін і двосхилими дахами, вкритими очеретом – стали *початком створення людиною соціального простору*, що відмежовував її від простору неосвоєного і де надалі відбувалося все людське життя. У бронзовий вік поширювалися монументальні споруди (мегалітичні та захисні), а також меморіальні (могильні кургани).

Серед *мегалітів* (англ. megalithic – велика кам'яна споруда) перш за все виділяють *менгіри* – поодинокі вертикальні, нерідко вкриті рельєфами, стовпи заввишки від 1 до 15 м; на нашій території вони зустрічаються в кримських степах. Іноді менгіри утворювали цілі алеї або кола біля жертовного каменя. Такі комплекси називають *кромлеками*. На весь світ відомий кромлех Стонхендж поблизу Солсбері у Великій Британії. А найдавнішим в Україні є комплекс кромлехів, виявлених під насипами двох курганів біля с. Кічкас на о. Хортиці. Кромлехи з'єднувалися між собою алеєю з каменів; всередині ж виявлено густо пофарбовані в червоний колір скорчені кістяки. У наших степах кромлехи іноді оперізували курган. Третім типом мегалітичних споруд є *дольмени* – своєрідні скрині з великих кам'яних брил, або два стовпи, перекриті кам'яною плитою. Дольмен нагадує житло, здебільшого це й були «житла померлих» – усипальні. Цікаві дольмени збереглися в горах Південного Криму; це родові усипальні таврських племен, які в I тис. до н.е. під натиском скіфів змушені були відійти в гори і там будувати свої укріплення. Залишки цих споруд й досі височать на горі Кошка, поблизу Сімеїза, на мисі Ай-Тодор, на горі Аю-Даг.

Найраннішим формам архітектури, передусім культовій, власти-

ві ритмічні побудови як елементи просторового об'єднувального та організуючого значення; ця ознака залишилася основною і характерною для всієї наступної архітектури стародавнього часу.

В архаїчній культурі зароджується **вокальне й інструментальне мистецтво**. Перші музичні інструменти – це ударні пристрої з двох кісток, дрючків, натягнутої шкіри, найпростіші щипкові інструменти, прототипом яких була тятива лука, а також різноманітні сурми, сопілки, гудочки тощо. Одним з найдавніших видів мистецтва були й колективні **танці**. Первісні люди танцювали дуже образно, відтворюючи сцени полювання, рибальства, поклоніння силам природи, воєнних дій та статевих стосунків.

Формувалися передумови і для розвитку **художньої літератури**, що синкретизувалася з міфологією. Завдяки метафоричності мислення ця найдавніша поетична творчість була відображенням дійсності у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій та одухотворених істот, які вважалися реальними. Міфологічні персоніфікації сил природи та явищ суспільного життя ґрунтувалися на антропоморфізмі.

Міф та поетична мова сягали первісної нерозчленованої єдності, що лише поступово розпалася на два самостійні види духовної творчості. Таке саме міфологічне одухотворення, яке несе в собі слово, властиве і образам мистецтва, які діяли на людину магічно. Якщо мистецтво слова відривається від спільного з міфом підґрунтя і вони починають розвиватися кожний у своєму напрямі, то це не означає, що вони роз'єднуються остаточно. Мова є знаряддям мислення, вона формує поняття й судження. Це відбувається тільки за умов, якщо слово, мова відмовляються від повноти безпосереднього досвіду або абстракції. Але ж мистецтво слова є тією цариною духу, де мовне знаряддя не тільки не втрачає своєї зображальної сили, а й постійно розвиває та оновлює її. Саме тут слово набуває нової повноти життя, вже естетично вільного, не пов'язаного з міфами.

Міфи назавжди залишилися для мистецтва скарбницею сюжетів, образів, фантазії, джерелом поетичного натхнення. І наш народ несе у своїй спадщині поетичну мудрість пращурів, насамперед у багатстві національної мови і фольклорній традиції, в казках і легендах, піснях і

загадках, а також релігійних віруваннях.

3. Періодизація і типологія античної культури

Термін *Античність* (лат. *antiquus* – прадавній) було введено італійськими гуманістами епохи Відродження для визначення греко-римської культури, найдавнішої з досліджених в ті часи, коли майже нічого не знали про давньосхідні цивілізації. Історія культури роботодавницьких суспільств, що розвивалися в Середземномор'ї, Причорномор'ї та на суміжних територіях у період з 3 тис. до н.е. до середини V ст. і були носіями цінностей найбільш близьких до сучасної європейської культурної традиції, іноді визначається як історія *еллінської та латинської античності*, бо головну роль в ній відігравали Стародавня Греція та Стародавній Рим.

Періодизація античної культури починається з давньогрецької. До кола її найдавнішої – *егейської культури* (3-2 тис. до н.е.) – входили острови Крит, Мелос, Аморгос, Фера, пізніше – Кіпр, а також Середня та Південна материкова Греція. Цей період репрезентований *критською*, або *мінойською* та *мікенською* культурами, центрами яких були палаци (Кносс, Фест) і фортеці (Мікени, Афіни). Домінували монументальна архітектура, фресковий живопис, декоративно-прикладне мистецтво. В егейському світі існувала ієрогліфічна писемність (перш. пол. 2 тис. до н.е.) та дві системи лінійного письма.

Головним літературним джерелом для вивчення другого, *гомерівського* та *ранньоархаїчного* періоду (XI-VIII ст. до н.е.), є поеми видатного **Гомера** (VIII ст. до н.е.) «Іліада» та «Одісея» – шедеври античної художньої культури. Її провідна тема – прекрасна і здорова тілом і духом людина – стверджувалася передусім в просторових мистецтвах.

Особливості *архаїчного* періоду давньогрецької культури (VII-VI ст. до н.е.) визначалися розвитком полісного устрою та Великою колонізацією – освоєнням нових територій Середземномор'я та Причорномор'я. Це була епоха формування загальногрецької міфології та пантеону богів-олімпійців, а також блискучого розвитку грецької поезії, представленої творчістю **Гесіода** (бл. 700 до н.е.) і **Сафо** (**Сапфо**,

VII-VI ст. до н.е.), **Анакреонта** (570-478 до н.е.) і **Піндара** (бл. 520 – бл. 442 до н.е.). Зародилися театр і драматургія, з'явився музичний запис. В архітектурі сформувалися *дорійський* та *іонійський* стилі; а скульптура втілювала естетичний ідеал громадянина, що пориває узи родової общини.

Розквіт давньогрецької античної культури, центром якої стали Афіни, припадає на **класичний** період (V – ост. третина IV ст. до н.е.). Достатньо назвати хоча б декілька славетних імен, що назавжди увійшли до скарбниці світової культури. У філософії – це «володар дум» **Сократ** (469-399 до н.е.) і видатні мислителі **Платон** (427-347 до н.е.) та **Арістотель** (384-322 до н.е.), «батько історії» **Геродот** (484-430 до н.е.) та видатний античний історик **Фулід** (460-400 до н.е.), засновник європейської медицини **Гіппократ** (460-375 до н.е.). Найвидатнішими скульпторами епохи були **Фідій** (495-430 до н.е.), **Мірон** (сер. V ст. до н.е.), **Поліклет** (др. пол. V ст. до н.е.). Театральне мистецтво представлене «безсмертною тріадою» трагіків – **Есхілом** (525-456 до н.е.), **Софоклом** (бл. 497-406 до н.е.), **Евріпідом** (бл. 480-406 до н.е.) та комедіографом **Арістофаном** (445-386 до н.е.). Це був зоряний час Еллади, найвищий прояв її загальнолюдського генія.

Елліністичний період (ост. третина IV – I ст. до н.е.) пов'язаний з поширенням культури Давньої Греції далеко за межі її території. Головною рисою культури цієї доби була взаємодія еллініського та місцевих елементів, а її центрами – Александрія Єгипетська, Пергам та острів Родос. Провідні художні досягнення еллінізму обумовлені використанням в архітектурі *корінфського* стилю, а в образотворчих мистецтвах – творчих здобутків видатних скульпторів пізньої класики **Праксителя** (390-330 до н.е.), **Скопаса** та **Лісіппа** (др. пол. IV ст. до н.е.). Найвизначнішим письменником доби був **Менандр** (343-291 до н.е.). Культура еллінізму справила плідотворний вплив на Рим та його провінції, далеку Індію та Середню Азію. У II ст. до н.е. територія Греції була включена до складу Римської імперії. Але й після цього її культура була на високому рівні, про що свідчить творчість письменника-мораліста **Плутарха** (45-126) та блискучого сатирика **Лукіана** (125-180). За Горацієм: «Греція, скорена воїном диким,

його ж покорила, в Лациї суворий мистецтво внесла...». Проте Стародавній Рим мав власне, своєрідне культурне обличчя.

Першим періодом історії античної культури в Італії ще до римського панування була **етруська культура** (VIII-II ст. до н.е.). Її самотність найбільш яскраво проявилася у культурі мертвих, храмовій архітектурі, що використовувала так званий *тосканський ордер*, розписах гробниць із східними та грецькими мотивами, теракотовій скульптурі. Саме етруски створили головну святиню римлян на Капітолії (храм Юпітера, Юнони і Міневри) та емблему Вічного міста – скульптуру вовчиці, яка, за легендою, вигодувала його засновників-близнюків Ромула і Рема.

Царський період давньоримської культури припадає на VIII-VI ст. до н.е. У 753 р. до н.е. на місці так званого «квадратного Риму» було засноване наймогутніше латинське місто. Під впливом етрусків збудовані перші храми, величезний підземний канал (Велика клоака), поширився особливий тип помешкання – *атрій*. Це епоха становлення давньоримської міфології та релігії.

Республіканський період культури Стародавнього Риму (V-I ст. до н.е.) передусім відзначений розвитком просторових мистецтв. В архітектурі домінував запозичений у греків та творчо переосмислений корінфський стиль. Головними досягненнями образотворчих мистецтв були скульптурний портрет та монументальний живопис із сценами битв і тріумфів. Найдавніші римські літературні твори належать греку за походженням **Лівію Андроніку** (бл. 284 – бл. 204 до н.е.). Розквіт римської комедії цієї епохи пов'язаний з **Плавтом** (бл. 250 – бл. 184 до н.е.) та **Теренцієм** (бл. 195-159 до н.е.). Період кризи Республіки представлений творчістю письменника, філософа і адвоката **Ціцерона** (106-43 до н.е.), автора філософської поеми «Про природу речей» **Лукреція** (бл. 99-55 до н.е.) та лірика **Катулла** (бл. 87 – бл. 54 до н.е.).

Культура **імператорського** періоду (I – сер. V ст.) – «золотий вік» римської літератури завдяки творчості загальноновизнаних майстрів поезії: це автор славнозвісних «Метаморфоз» **Овідій** (43 до н.е. – бл. 18), ліричний поет **Горацій** (65-8 до н.е.) та **Вергілій** (70-19 до

н.е.), який подарував світу «Енеїду». Великої популярності набули твори істориків **Лівія** (59 до н.е. – 17) і **Тацита** (бл. 58 – бл. 117). Справжнім технічним переворотом в будівництві, пов'язаним із застосуванням бетонно-цегляної системи, обумовлений розквіт архітектури, що стверджувала велич імперії. Важливу роль в культурі цієї доби відіграла нова релігія – християнство. У 476 р. Рим був захоплений вестготами та вандалами; могутня держава відійшла в історію, а її культура повільно трансформувалася в середньовічну.

Антична культура на території України проіснувала майже тисячоліття (VI ст. до н.е. – IV ст.); її історія пов'язана з колонізацією Північного Причорномор'я та Криму. Термін «колонізація» в даному випадку треба розуміти як культурно-господарське освоєння греками нових територій, причому мирне, оскільки там, де вони осідали (на морських і лиманських узбережжях) або ніхто не проживав, або нечисленні місцеві жителі – *варвари* (грец. barbaros – чужоземний), як називали їх переселенці, підтримували з останніми добрі стосунки. Сільське господарство, ремісництво і торгівля були спільними тогочасними заняттями. У VI ст. до н.е. в цілому в напрямі із заходу на схід засновано більшість північнопричорноморських полісів – Ольвія, Тіра, Ніконій, Пантікапей, Кіммерік, Тірітака, Мірмекій, Феодосія, Херсонес. Новозасновані колонії не залежали від міст-метрополій (Мілета, Гераклеї Понтійської та ін.), хоча і мали з ними єдині культури та уклали угоди щодо взаємного сприяння в торгівлі, надання рівних прав громадянам обох незалежних держав.

Перший період історії античної культури на Півдні нинішньої України (VI – сер. I ст. до н.е.) характеризувався тісними економічними та культурними зв'язками полісів як з материковою Грецією, так і з навколишніми племенами, що зумовлювалося відносною стабільністю розвитку. В духовному житті домінували еллінські традиції, тому цей період називають *грецьким*, або *еллінським*. Саме в цей час формувалася Боспорська держава (V ст. до н.е. – IV ст.) на чолі з правителями місцевого походження, хоча кількість варварів серед мешканців причорноморських античних колоній була незначною. Це був період піднесення економічного життя полісів; будівництва храмів, фо-

рмування комплексів головних площ – *агор*, спорудження оборонних укріплень. Посилювалися культурні зв'язки не тільки з античним світом, але й з кочовиками та племенами Лісостепу. Проте вже з др. пол. III ст. до н.е. поступово назривала криза, спричинена зовнішньополітичними факторами (агресією скіфів у Криму, пересуванням племен у Нижньому Побужжі та Подніпров'ї, боротьбою проти Мітрідата IV Євпатора).

Другий, *римський*, період (сер I ст. до н.е. – 70-ті рр. IV ст.) відзначений передусім переорієнтацією культурно-економічних зв'язків, бо Тіра, Ольвія, Херсонес увійшли до складу римської провінції Нижньої Мезії. Культурне життя цих міст романізувалося та водночас варварізувалося. Незважаючи на майже постійні воєнні конфлікти економіка північнопричорноморських держав досягла найвищого розвитку, а разом з нею і художня культура, особливо просторові мистецтва. На початку нової ери суттєву роль в духовній культурі полісів відігравали *фіаси* – релігійні спілки, що об'єднували прихильників одного із богів. Найбільш розповсюдженими були фіаси, члени яких сповідували культ «бога найвищого», що, безумовно, сприяло становленню на Боспорі у III ст. християнства. Поступово фіаси перетворювалися у культурно-політичні союзи аристократів, заможних ремісників і торговців. Ще одна примітна риса Північного Причорномор'я і Криму цього періоду – *присутність в культурі іудейських елементів*. Вигнані з батьківщини римлянами іудеї потрапляли й на Боспор. Тому згадування в джерелах про синагоги, розповсюдження культу єдиного бога, зображення іудейських релігійних символів характерні для культурного життя причорноморських полісів. Навали готів з др. пол. III ст. фактично знищили сільські округи античних міст – основу їхнього культурно-економічного життя. Майже всі поліси остаточно припинили існування в 70-х рр. IV ст. під ударами гунів. І тільки Херсонес і Пантікапей згодом увійшли до Візантійської імперії.

4. Основні риси культури Античності

Базою формування й розвитку античної культури була громадська община, яка забезпечувала добробут кожного вільного громадя-

нина та визначала шкалу основних цінностей спільноти. Серед них: одвічна єдність общини та нерозривний зв'язок блага індивіда з благом колективу; верховна влада народу; найтісніший зв'язок общини з тими богами та героями, які піклувалися про її процвітання. Громадянство визначалося правом на володіння землею та обов'язком її захищати. Саме землеробські та військові чесноти були оспівані в найдавніших епічних поемах «Іліаді», «Одісеї» та «Енеїді». У присязі херсонесців III ст. до н.е. – самому знаменитому з декретів античного Причорномор'я – постає громадянин давнього полісу: «Я буду одним думним щодо порятунку свободи держави і громадян і не зраджу Херсонеса... ні елліну, ні варвару, але оберігатиму все це для херсонеського народу... Я служитиме народові й радитиму йому найкраще й найсправедливіше для держави і громадян... Я не даватиму або прийматиму дарів на шкоду державі та громадянам». Тільки в спільноті людина відчувала себе захищеною та повновладною; і не було нічого страшнішого за вигнання з рідного міста, позбавлення громадянських прав. Руйнування общини сприймалося як знищення впорядкованого законом Всесвіту.

Рівність громадян у полісі була обумовлена *демократією* (грец. *dēmokratia* > *dēmos* – народ + *kratos* – сила, влада) – особливою формою існування держави. І хоча ця рівність була обмеженою, бо стосувалася лише повнолітніх вільних чоловіків, виключаючи з політичного життя жінок, іноземців і, звісно, рабів, *демократизм* – одна з найважливіших рис античної культури. *Політика полісу не просто займала провідне місце у житті громадян, вона була стилем їхнього життя.* Саме у політиці, за Арістотелем, людина може знайти свого визнання, тому що у власній державі громадянин самореалізується, а у сусідній – може стати неповноправним або навіть рабом. Звідси полісний патріотизм, намагання брати участь в улаштуванні життя рідного міста-республіки. Демократичні права здійснювалися на агорі – місці народного зібрання, де вільний громадянин проводив майже все дозвілля. У спілкуванні він відстоював свої права, а для цього необхідно було володіти ораторськими здібностями, вмінням формулювати та доводити власну думку, надавати раціональні докази. Це стиму-

лювало розвиток риторики, а також філософії, яка спочатку виникала як роздумовування про першоречовину – субстанцію та генезис із неї усього сущого. Пізніше центральними ставали проблеми особистого і суспільного, етичного та естетичного, духовного і фізичного.

Демократизм нерозривно пов'язаний з такою особливістю античної культури як *агональність* (змагальність). Це постійний потяг до публічного випробування власних сил, реалізація своєї свободи. *Агон утверджував ідею перемоги в змаганні як найвищої цінності, що уславлює переможця й забезпечує його повагу та пошану.* Саме тому велика увага в античному суспільстві приділялася спорту. Найпопулярнішим його видами були біг, боротьба, стрільба з лука, метання списа й диска, змагання колісниць. Загальнонаціональне значення мали Олімпійські та Піфійські, Істмійські та Немейські ігри. Добре знайомими в Північному Причорномор'ї були Ахіллеї – публічні спортивні змагання, що проводила на Тендрівській косі Ольвія. В них брали участь колоністи, варвари та греки з Еллади; представники різних поколінь, іноді – вищі службові особи. Переможців нагороджували почесними вінками або вазами. У Криму знайдено декілька так званих панафінейських амфор VI-III ст. до н.е., що були призами переможцям спортивних змагань. Агональність реалізовувалася і в тактиці ведення війни, і в прийнятті законів народним зібранням, і у судових засіданнях. З агону починалася діалектика як уміння вести бесіду, спростовуючи міркування противника, відстоюючи власні аргументи. Агон був складовою театрального дійства, побудованого на діалозі хору й акторів. Змагальність визначала і принципи побудови системи освіти, орієнтованої на виховання особистості, громадянина, лідера. Історичні джерела надають відомості про змагання музикантів та співаків, авторів епіграм (Херсонес) та епічних поем (Пантікапей).

Одна з найвизначніших рис античної культури – її *інтерактивний* (англ. interaction – взаємодія) характер, обумовлений особливостями історичного процесу. Греки та римляни активно запозичували військові, технічні, наукові, художні досягнення Сходу (передусім Месопотамії, Єгипту, Фінікії) та оточуючого варварського світу; у цьому один із головних секретів їхньої власної величі. Найяскравіше

взаємодія різноманітних культурних начал виявилася в житті північнопричорноморських полісів. Еллінізація, а потім романізація місцевого населення супроводжувалися варваризацією переселенців та їх нащадків, які переймали звичаї, практичні навички скіфів і фракійців, синдів і меотів, пізніше – сарматів і черняхівців, застосовуючи їх у побуті, ремеслах, мистецтві. Звісно, що античний і варварський світи не були однорідними, як і характер їхньої взаємодії. Спочатку це було *супідкорення – нерівноправний синтез*, бо одне з культурних начал домінувало над іншим. Але з плином часу найбільш розповсюдженим ставав *симбіоз – рівноправне поєднання*, внаслідок чого виникали якісно нові явища в матеріальній та духовній культурі.

Найяскравіше інтерактивність простежується в релігіях античної доби. *Характерним для них був політеїзм з широко розвинутою міфологією і складною ієрархією богів та героїв*. З часів Гомера і Гесіода всі божества в уявленнях греків та римлян мали вигляд людей, від останніх вони відрізнялися могутністю, безсмертям та особливою красою.

В них на чолі олімпійці Арей і Афіна-Паллада,
Навіть самі золоті, в злotosяйні одягнені шати.
Видом прекрасні, озброєні гарно, – безсмертним це й личить...
(Гомер. Іліада)

Антропоморфізм позбавляв наділених всіма рисами вдачі, властивими звичайним людям, богів величі, а з плином часу зробив їх об'єктом філософської та поетичної критики.

Релігія в античному світі не мала догматичних канонів, основною була культова практика. Саме тому давні греки та римляни легко ототожнювали богів інших народів із власними або вводили їх до свого пантеону. Для богослужінь зводилися храми та вівтарі, але культу відправлялися також у житлових будинках і адміністративних спорудах, у печерах, та на островах. Їхніми виконавцями були не тільки жреці, які ніколи не складали привілейованої соціальної групи, а й офіційні державні особи.

У північнопричорноморських містах-державах розповсюджувалася *полісний культ*. Оскільки громадянські акти супроводжувалися релігійними церемоніями, то останні були обов'язковими для

всіх громадян. У своїй основі *релігія колоністів спочатку була грецькою*. Пантеон класичних богів очолював Зевс, але у VI-I ст. до н.е. найзначнішим з усіх божеств у Північному Причорномор'ї був Аполлон. Він вважався заступником переселенців, організатором нових полісів, захисником від небезпеки. Великого значення набули також культу Артеміди і Посейдона, Афродіти і Діоніса, Афіни і Гермеса. Але на початку нової ери деякі з грецьких божеств втратили свій вплив на Півдні України. *Все популярнішими ставали боги численного пантеону римської релігії* на чолі з Юпітером, поширювався культ римських імператорів. Разом з тим *значну роль починали відігравати божества та герої, що, за міфами, були пов'язані саме з Північним Причорномор'ям та Кримом*. Це батько місцевих богів Папай, який ототожнювався із Зевсом, та його дружина Апі – дочка легендарного Борисфена; бог війни Арей та покровителька Херсонесу – таврська богиня Діва; малоазійська богиня материнської сили та родючості Кібела і Табіті, що ототожнювалася із грецькою богинею домівки Гестією. Вплив місцевих варварських вірувань проявився у специфічному для північнопричорноморських міст культі Ахілла Понтарха. Поступово полісна релігія витіснялася різними релігійно-містичними течіями, східними культурами, а згодом – християнством.

Антична культура – *космологічна*. *Космос* (Всесвіт, порядок, ціле), що протистояв *хаосу* (безладу, непорядкованості, дисгармонії), виступав її абсолютом. За Платоном, космос – це чуттєво сприйнятий реальний небосхил з небесними тілами, які поправно рухаються над землею. В одухотвореному, доцільному Всесвіті володарювали довічний закон – *логос* (грец. *logos* – слово, поняття) і *розум*. За мінливим багатобарв'ям земного буття вбачався непорушний порядок абсолютів та універсалій, викрасталізованих у свідомості як ідеї.

Космологізм античної культури передбачав розуміння людини як частини космосу. Її життєвий шлях знаходився під владою долі як всесвітньої закономірності та визначеного випадку. У неможливості вийти за межі доленосного кола, у вічному поверненні до першооснов виникав образ вічності, часу – кола. Конфлікт між індивідуальною чи полісною волею та велінням долі був одним з центральних у житті,

міфології, мистецтві. І лише герой здатний протистояти долі. Героїзм надавав сенсу людському існуванню, він вимагав активності, дієвості, конкретних вчинків. Якщо грек віддавав свої сили і життя полісу не від усвідомлення обов'язку, а тому, що вважав себе діяльною історичною персоною, яка реально впливала на оточення, то римлянин зробив свій героїзм засобом служіння державі, яка була метою і сенсом існування громадянина. Герой знищував в собі рабське, тоді як раб приймав своє становище. *Герой і раб утворювали полюси античного світу, в якому героїчне стало вищим змістом буття, що вимагало від людини набувати надприродного за допомогою власних якостей.* Загибель у бою вважалася гідним завершенням життя, особливо порівняно з умиранням у ліжку від старості чи хвороб; смерть – доля спільна для всіх, героїство – тільки для обраних. Не випадково у Північному Причорномор'ї поширеними були культу героїв, зокрема «скіфського Геракла», що переміг у поєдинку батька своєї дружини Аракса. Його сини – Агафірс, Гелон і Скіф – родоначальники однойменних народів. Геракл запропонував їм сакральне випробування – натягнути батьківський лук та надягнути його пояс. Це зробив лише Скіф, який став першим царем Скіфії.

Герой, переможець, володар, державець був головним об'єктом і змістом античної культури. Ця **антропоцентрична** (грец. antropos – людина + centrum – центр) концепція, що знайшла вираження у знаменитих афоризмах – «людина – мірило всіх речей» (Протагор) і «людина – це смертний бог» (Геракліт) – найбільш яскраво представлена в мистецтві.

5. Антична художня культура

Античність – особлива доба в історії стародавньої культури, що зумовила значний інтелектуальний розвиток, зокрема здатність мислителів до осягнення найважливіших проблем мистецтва. Якщо Гесіод вважав художню творчість божественним актом, а Платон різко протиставляв натхнення митця пізнанню, стверджуючи, що поет творить не тільки від божественного визначення, а й одержимості, то у Арістотеля творчий процес вже втрачав таємничий і містичний харак-

тер. Створення та сприйняття художніх творів визначалося інтелектуальними актами, що залежали від освіченості та виховання людини. В цілому Античність намагалася осмислити сутність мистецтва в триєдності: «*poiē̄tis – mimē̄sis – technē̄*». *Poiē̄tis* (грец. – мистецтво, творення) виражає акт творчого діяння, що базується на натхненні та направлений на створення художнього продукту; *mimē̄sis* (грец. – наслідування, відтворення) – адекватне відображення дійсності, її ідеалізація, а також діяльність уяви; *technē̄* (грец. – ремесло, наука) – довершеність твору, його виразність.

Художник вбачав своє призначення у створенні зразків краси і гармонії, відбитих у пластичних формах і закріплених канонами. Але його робота не вважалася престижним заняттям. Античні митці найчастіше не підіймалися вище рівня звичайних ремісників; мабуть тому більшість з них залишаються для нас безіменними. Хоча з письмових джерел Північного Причорномор'я ми знаємо майже двадцять імен скульпторів, архітекторів, вазописів, музикантів, різьбярів та письменників.

*Суттєву, інтегральну роль в античній художній культурі відіграла міфологія, наповнена уявленнями про досконалість Всесвіту і людини, про перемогу розуму, закону і гармонії. Особливо щедро міфологічною тематикою користувалися література, театр, образотворчі мистецтва. Античність пояснювала світ саме міфологічно. Це був одночасно реалістичний та ілюзорно-фантастичний погляд на дійсність, який містить у собі стихійну діалектику. При цьому мистецтво наслідує природу, а не відтворює її. Статую можна прийняти за живу людину; мармур наче дихає, він готовий ожити, в ньому немов струменіє тепла кров – такий головний мотив оцінки мистецтва міфологічного реалізму. Для нього характерні героїчна концепція людини, ствердження єдності особистості та суспільства, гармонії внутрішнього світу індивіда. Мистецтво, за Сократом, зображує не тільки тіло, а й душу людини. Зовнішня краса – це прояв божественності та водночас моральності. Єдність естетичних й моральних достоїнств людини відбилася в понятті *калокагатії* (грец. kalos – прекрасний, agathos – добрий).*

Для античних мислителів кожне мистецтво – цілий світ, чарівний і принадний, світ правди і мрії. І кожному з них властива своя мова й своя форма мислення в образах. Хоча вже в ті далекі часи існували уявлення про *естетичну нерівноцінність видів мистецтва*. Якщо у перший, грецький, період існування північнопричорноморських полісів домінантами мистецтва були *краса, гармонія, грація, витонченість, ідеалізація*, то у другому, римському, визначальними ставали *сила, могутність, масивність, утилітаризм, реалізм*. Найяскравіше ця тенденція розвитку художньої культури проявлялася у просторових мистецтвах, що найбільш адекватно виражали її стан. Саме архітектура, образотворчі та прикладні мистецтва найповніше задовольняли соціальні потреби, визначали особливості тогочасного художнього мислення, що проявлялося в усій сукупності продуктів творчої діяльності. Разом із видовищами вони були найбільш популярними, масовими та загальнодоступними, бо орієнтувалися на всіх громадян полісу.

Ще одна примітна риса античної художньої культури – присутність в ній майже всіх основних словесних (трагедія, комедія, епітафія, сонет, епіграма тощо) та образотворчих (портрет, пейзаж, натюрморт, історичний, міфологічний, батальний, побутовий та ін.) жанрів європейського мистецтва.

Найзначнішим досягненням античної художньої культури було містобудування. В *архітектурі* поступово складалася класична система *ордерів* (франц. ordre – порядок) як принципів співвідношення елементів архітектурних конструкцій – дорійський, іонійський, корінфський; формувалися основні типи споруд (*акрополь* – комплекс споруд укріпленої центральної частини міста; *периптер* – оточена колонадою прямокутна храмова будівля; *пропілеї* – споруда, що оформлює вхід до архітектурного ансамблю).

Якщо на початку свого існування північнопричорноморські поліси були забудовані здебільшого однокамерними житлами, то у V ст. до н.е. виникли перші монументальні споруди – храми на честь Аполлона, Зевса, Афродіти. Їхні залишки виявлені в Ольвії, Пантікапеї та Херсонесі. Простий за своєю композицією, ясний і гармонійний, ан-

тичний храм моделював космос. Усі пропорції і масштаби були співвіднесені з людиною; золотаво-білий мармур ніс у собі тепло людського тіла; прорізані вертикальними жолобками – канелюрами колони нагадували людей, одягнених у хітони. Використання дорійського ордеру надавало храмові чоловічої мужності та сили, іонійського – жіночої витонченості й легкості. Колонада немовби являла собою спільноту вільних громадян, що були оплотом гармонійної світобудови.

У IV-I ст. до н.е. міста Північного Причорномор'я остаточно набували типового для античної Греції вигляду. Вони обносилися фортечними мурами, що склалися зі стін та веж, забудовувалися храмами, адміністративними спорудами, вівтарями, скарбницями, гімнасіями та палестрами для занять спортом, торговельними рядами. Шедеврами античної архітектури вважають і поховальні комплекси, зокрема, боспорські склепи IV ст. до н.е. Золотого й Царського курганів.

В перші століття нової ери з'явилися *цитаделі* (Тіра, Ольвія, Херсонес), поширювалися малі форми тосканського ордеру. Під впливом Риму споруджувалися будівлі суто практичного призначення, які перш за все задовольняли потреби в торгівлі. У Мірмекії, Тірітаці, Пантікапеї, знайдені залишки численних виноробень, цистерн для води та вина, рибозасолюваних ван, водопроводів з керамічних труб. У Херсонесі та Пантікапеї відкриті давні бані – *терми*. Краса таких споруд вбачалася у конкретній утилітарній функції, втіленій у логіці структури, розумній доцільності, лаконізмі деталей.

Образотворче мистецтво Північного Причорномор'я давніх часів найкраще представлене *скульптурою*, головним об'єктом якої була людина. Її зображення в повний зріст – *статуя* передавало сутнісні риси та універсальні якості довершеної людини Античності. В скульптурних образах втілені космічний устрій і гармонія індивідуального буття: обличчя імперсональне, внутрішній світ позбавлений конкретних психологічних рис – у цьому прочитувалася і підпорядкованість долі, і полісне світовідчуття, яке не дозволяло протиставляти особистісне загальному. Як і космос краса тіла мала визначатися його раціональністю, розумним співвідношенням частин, симетрією, мірою, – звідси спроби давніх скульпторів віднайти канони, ідеальні

пропорції фігури. З плином часу втрачався громадянський пафос, на місце узагальненого, статичного образу людини приходило відображення її неповторності, індивідуальності, емоційності.

Спочатку скульптура надходила у північнопричорноморські міста з Іонії та Аттики; з V ст. до н.е. відомі витвори вже місцевого походження. Монументальні рельєфи відтворювали міфологічні, батальні та побутові сцени. В станковій скульптурі традиційно зображувалися боги, герої, спортсмени, правителі. З-поміж найцікавіших боспорських зразків – рельєфи із зображеннями Кібели, Пана, Геракла, теракотова Кора Персефона, статуя Астарти, погруддя цариці Динамії. Але найпоширенішою була скульптура малих форм. Розмальовані теракотові статуетки (*коропластика*) прикрашали інтер'єри різного призначення та відзначалися багатством жанрів. В перші століття нової ери інтерес до зображення людини в скульптурі послаблювався, з'явилися схематичність, умовність, простежувалися риси варваризації та примітивізму.

Найпопулярнішим видом *живопису* за античних часів був декоративний, передусім *вазотис*. Протягом усього існування північнопричорноморських полісів до них широким потоком надходили керамічні вироби з Іонії, Коринфа, Олександрії, Гераклеї, острова Родоса, розписи яких представляли стилі, що сформувалися в Аттиці у VI-IV ст. до н.е.: *чорнофігурний* (нанесені чорним лаком фігури на тлі жовтої або червоної глини, деталі одягу та орнаменти виконані білою й пурпуровою фарбами); *червонофігурний* (чорний фон і фігури кольору глини, орнамент поєднаний з міфологічними та жанровими сценами); *розкішний* (декоративна пишність, прагнення передати перспективу). Місцеве виробництво розписної кераміки почалося тільки наприкінці IV ст. до н.е.; воно здійснювалося в *моно-* або *поліхромно-*му стилях; розпис при цьому наносився на тлі нефарбованої чи вкритої білою, сірою, чорною фарбами посудини. Поширеними були різноманітні орнаменти, а також батальні сцени (битви амазонок з греками або грифонами). З плином часу в керамічних майстернях Херсонеса, Пантікапея, Ольвії виготовлялися майже всі види античних ваз: амфори і кратери, гідрії та пеліки, килики і лекифи, кіафи і скіфоси,

що розписувалися талановитими місцевими майстрами, які використовували оригінальну техніку. Так, на Боспорі у III ст. до н.е. були поширені так звані акварельні вази, бо фарби для розпису розводилися водою.

Монументальний живопис представлений техніками фрески, енкаустики (воскового живопису) та мозаїки. Це були орнаментальні та сюжетні розписи стін будинків (Ольвія, Херсонес, Пантікапей), поховальних стел і кам'яних склепів (Боспор). Серед сюжетів домінував міфологічний. Живопис склепу Деметри кургану Великої Близниці в Керчі I ст. поєднував *структурний* та *квітковий стилі*. Перший з них імітував кам'яну кладку і використовував сюжети; другий – зображення квітів, гірлянд, листя та гілок дерев у певній системі. В центрі поховальної камери зображені боги Деметра, Плутон, Кора, Гермес і німфа Каліпсо; вільний же простір стелі та стін заповнений листям, виноградними гронами, квітами, гірляндами та птахами.

Оригінальне *декоративно-прикладне мистецтво* античних міст Північного Причорномор'я представлено таким його видом, як *торевтика* – виготовлення прикрас у техніці лиття, витискання й карбування. Вироби прикрашалися зерню, філігранню та кольоровою емаллю. Найбільш визначні витвори торевтики – бронзові, срібні, золоті, електричні обручки та підвіски, дзеркала та гребні, чаші та вази – знайдені в курганних похованнях. Серед них шедеври давнього мистецтва IV ст. до н.е. – золоті пектораль з Товстої Могили, сережка з Феодосії, підвіска з Куль-Оби, срібна амфора з Чортомлицького кургану, ольвійські бронзові дзеркала. Звісно, що місцеві майстри враховували смаки замовників, найчастіше варварів. Звідси орнаменти із звірів і рослин, зображення грифонів і сфінксів, сцени повсякденного побуту, мисливства і двобоїв. Високохудожніми зразками торевтики були й монети; спочатку їх відливали, а пізніше – карбували. Відзначимо й розвиток різьблення по дереву та кістці, особливо в містах Боспору.

Численні графіті на керамічному посуді (присвяти, побажання, шкільні вправи) свідчать про масову письменність населення північнопричорноморських міст. І хоча даних про розвиток *літератури*

дуже небагато, у вчених немає сумніву, що вона перебувала на рівні загальногрецької тих часів. Письменником I ст. до н.е. був боспорець Стратонік: у написі на його надгробку сказано: «Майбутні століття дізнаються із твоїх книг твою прекрасну мудрість». Про рівень поезії на Боспорі свідчить вірш I ст. до н.е., висічений на мармуровій плиті, що становила частину фонтану в Німфеї:

Тут, о Глікаріє, тут, о дружина Асандра, випив я
Із джерела твого вологи студеної з вином;
Спрагу свою вгамувавши, я промовив: при житті й у смерті
Усім, хто лихо потерпів, ти даруєш визволення!

На стелі Ксанфа римського періоду збереглася епітафія:

Ксанф, син Лангоріна, прощай,
Мандрівник, ховаю я Ксанфа, який
Втіхою батька був, неньки-вітчизни красою,
Знався на таїнстві Муз, бездоганний у сонми співдрузів.

Аналіз творів грецького письменника Діодора, що розповідав про події у Північному Причорномор'ї, свідчить про його користування місцевими літературними джерелами. В них, зокрема, згадуються комедіографи з Херсонеса. З цього ж полісу до нас дійшов декрет III ст. до н.е. на честь історика і письменника Сіріска. Він був увінчаний золотим вінком і визнаний гідним почесного декрету, бо описав чудеса, здійснені богинею Дівою, і виклав зовнішньополітичну історію Херсонеса. Імовірно, цей твір привселюдно читали в народних зборах.

З літературою нерозривно пов'язаний *театр*, що виник із святкувань на честь бога Діоніса. З V ст. до н.е. він поступово набував довершеності і став невід'ємною частиною життя античного суспільства, вдихаючи в нього цілюще повітря демократизму і філософських ідей. У Північному Причорномор'ї театр знайдений лише у Херсонесі (III-II ст. до н.е.), хоча існують свідчення про його існування в Ольвії та Пантікапеї (IV ст. до н.е.). У театрах представляли трагедії та комедії, на що вказують графіті та зображення акторів, а також теракотові театральні маски місцевого походження. У Криму археологами відкриті залишки особливих споруд – *одеонів*, де відбувалися не тіль-

ки вистави, а й зібрання, музичні та літературні агони. Відомо, що за часів римського панування херсонеський театр був перебудований: його театрон мав 8 секторів на 3 тис. глядачів. Тут, мабуть, проводилися гладіаторські бої, цькування диких звірів, циркові ігрища, які відрізнялися масовістю, розмахом і задовольняли гедоністичні потреби глядачів. Давньоримський принцип «хліба й видовищ» і у мешканців колоній створював ілюзії свободи і рівності, володіння владою. Античні видовища підтримували ідею про те, що весь світ – театр, тут був відчутний інтерес до психології особистості, формування її впевненості у причетності до вічності.

В художній культурі Античності особливе місце належить *музиці*, їй присвячені численні концепції давньогрецьких мислителів. Вже в гомерівській «Іліаді» музикант порівнювався із богом:

Ладно співає співець і на цитрі собі супроводить,
Схожий на бога.

«Гармонією небесних сфер» називали музику піфагорійці (VI ст. до н.е.). Саме в їхніх працях вперше була висунута думка про те, що якісна своєрідність музичного тону залежить від довжини звучної струни. На цій основі було розвинуте вчення про математичні основи музичних інтервалів. Антична музика апелювала до арифметики, геометрії, астрономії, виявляючи тяжіння до раціонального пізнання світу. Музику розуміли як знання про рух, який створює звучання. Оскільки в ній вбачали ті самі закономірності, що і в зміні пір року та рухах небесних тіл, то *її метою вважали пізнання основ світобудови*. За Арістотелем, особливий виховний потенціал музики зумовлений її специфічним виражальними засобами – *ритмом і мелодією*, які впливають передусім на формування *моральних якостей людини*. На стелах і в розписах склепів Півдня України знайдені зображення музикантів та їхніх інструментів, найпопулярнішими з яких були: ліра, кіфара, арфа, флейта, сопілка і труба. Учитель музики і поет боспорець Ісіл брав участь у дельфійських музичних агонах; за даними джерел він переїхав до грецького Епідавру і написав там гімн на честь бога лікування Асклепія.

Мистецтво античного Причорномор'я сягнуло високого рівня,

увібравши в себе досягнення наукової, технічної та художньої думки тих часів. Багато витворів мистецтва й понині вважаються неперевершеними зразками майстерності та фантазії.

Висновки

1. Вітчизняна культура має давні корені й відзначається поступальним безперервним розвитком. Ґрунтуючись на здобутках матеріальної і духовної культури архаїчних спільнот вона збагачувалася надбанням різних племен і народів: кіммерійців, скіфів і сарматів, греків і римлян, готів, гунів тощо, набуваючи унікальності та неповторності.

2. Характерні ознаки прадавньої духовної культури – універсальність, самодетермінація, синкретизм, гомогенність, антропоморфізм, панування міфу – найповніше проявилися у давніх віруваннях і мистецтві. Разом з тим – це культура обрядів і табу, що виступали регуляторами соціальних відносин.

3. Базою формування й розвитку античної культури на Півдні нинішньої України була громадська община, що забезпечувала добробут кожного вільного громадянина полісу та визначала шкалу основних цінностей спільноти. Серед найважливіших рис античної культури – демократизм, агональність, інтерактивність, космологізм й антропоцентризм.

4. В античній культурі Північного Причорномор'я та Криму, передусім художній, спочатку домінували еллінські, а згодом – римські традиції. Проте посилювалися культурні зв'язки полісів з кочовиками та племенами Лісостепу.

5. Античні традиції лягли в основу життя ранньосередньовічних міст Криму. Яким би жорстоким не був розгром, учинений у Північному Причорномор'ї гунами, ці традиції не були забуті й знищені. На руїнах древніх держав-полісів виникали нові міста, що використовували досягнення античної культури. Приклади цьому дає історія Херсонеса – Корсуня, Пантікапея – Корчева, Феодосії – Кафи. Елементи цих традицій простежувалися також у культурі наступних поколінь населення Південної і Східної Європи.

Контрольні запитання

1. У чому саомбутність первісної культури?
2. Яка фундаментальна відмінність у ставленні до світу архаїчної людини та сучасної? Чи збереглася архаїчна свідомість у сучасній культурі?
3. Які особливості міфологічного світосприйняття первісної людини? В яких формах сучасної діяльності ми знаходимо залишки стародавньої міфології слов'ян?
4. Як формувалася естетична свідомість первісної людини?
5. Які Ви знаєте джерела про давніх слов'ян?
6. Охарактеризуйте основні риси античної культури.
7. Що таке агон? Які прояви агонального характеру античної культури? Наведіть приклади.
8. Чи був антропоцентризм головним об'єктом і змістом античної культури?
9. У чому своєрідність античної культури Північного Причорномор'я?
10. Що успадкувала українська культура від епохи Античності?

Тести для самоконтролю

1. Процес виникнення людини має назву: А) антропоморфізм; В) антропогенез; С) антропоцентризм; D) антропософія.
2. Свідомість архаїчної людини: А) антропоморфна; В) натурфілософська; С) міфологічна; D) персоналістична; E) планетарна.
3. Міф – це: А) символічні уявлення людей про світ; В) витвір наївної віри, колективного художньо-образного мислення; С) оповідання про богів і культурних героїв; D) поняття використовується в усіх вище наведених значеннях.
4. Усе, що існує (дерева, тварини, птахи, люди й т. ін.), має першопредка, який охороняє, захищає, визначає характер і зовнішній вигляд, забезпечує добробут своїх нащадків, за уявленням: А) анімалізму; В) анімізму; С) магії; D) тотемізму; E) фетишизму.
5. Визначеною послідовністю слів, рухів, маніпуляцій з речами

або речовинами можна вплинути на закони природи, за уявленням:
А) анімалізму; В) анімізму; С) магії; D) тотемізму; Е) фетишизму.

6. Звичайні предмети мають приховану надприродну властивість впливати на закони природи, за уявленням: А) анімалізму; В) анімізму; С) магії; D) тотемізму; Е) фетишизму.

7. Здатність людини відчувати, переживати, сприймати світ зберігається вічно, навіть після знищення тіла, за уявленням:
А) анімалізму; В) анімізму; С) магії; D) тотемізму; Е) фетишизму.

8. Перші пам'ятки Трипільської культури, городища і кургани скіфської епохи, а також археологічні культури східних слов'ян досліджував: А) А. Еванс; В) Г. Картер; С) Д. Трамп; D) В. Хвойка.

9. На теренах України залишили по собі пам'ятки давні:
А) шумери; В) греки; С) єгиптяни; D) ассирійці; Е) китайці.

10. У слов'янській міфології бог весняної плодючості, розвитку природи та дітонародження: А) Перун; В) Велес; С) Ярило; D) Сварог.

11. У слов'янській міфології бог родючості, блискавки й грому, війн і воїнства: А) Перун; В) Велес; С) Сварог; D) Дажбог.

12. Ідеал людини в античній культурі: А) універсал; В) мислитель; С) страстотерпець; D) раб; Е) герой.

13. Античний агон – це: А) перемога в змаганні як найвища цінність; В) мистецтво спорту як уміння відстоювати власні докази; С) принцип освіти, орієнтованої на виховання лідера; D) вистава, побудована на діалозі хору й акторів; Е) поєднання названого вище.

14. До архітектурних стилів Античності не належить:
А) дорійський; В) іонійський; С) коринфський; D) романський.

15. На чорноморському узбережжі свою назву зберегло давньогрецьке місто: А) Херсонес; В) Одессос; С) Севастополіс; D) Євпаторій; Е) Феодосія.

16. Найпопулярнішим давньогрецьким героєм у культурі античного Причорномор'я був: А) Язон, В) Тезей; С) Геракл; D) Одісей;

Е) Прометей.

17. Праслов'янські культури I–V ст.: А) Райковецька, Волинцівська, Роменська; В) Зарубінецька, Черняхівська, Київська; С) Буго-Дністровська, Трипільська, Дніпро-Донецька.

18. Пектораль з Товстої Могили, гребінь із Солохи, срібна ваза з Чортотлику – це шедеври художньої культури: А) греків; В) римлян; С) скіфів, D) слов'ян.

19. Залишки театру в Північному Причорномор'ї збереглися в: А) Херсонесі; В) Ольвії; С) Пантикапеї; D) Німфеї.

20. Поширенню в Північному Причорномор'ї та Криму греко-римської культури та християнства на початку нашої ери сприяли: А) скіфи; В) сармати; С) кіммерійці; D) готи; Е) гуни.

ТЕМА 3. КУЛЬТУРА ВІТЧИЗНЯНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Типологія культури Середньовіччя та її особливості

Термін *Середньовіччя* з'явився в Європі у XV ст. і з легкої руки італійського гуманіста **Флавіо Бьондо** (1392-1463) набув широкого вжитку, охоплюючи своїм змістом історичний період між Античністю і новим часом. Якщо гуманісти та просвітителі вважали Середні віки періодом глибокого культурного занепаду, то романтики досить високо оцінювали роль Середньовіччя в історії культури, вважаючи цю епоху найпліднішим періодом духовного піднесення Європи.

Видатне місце в розвитку середньовічної культури беззаперечно належить Візантії (IV – сер. XV ст.). *Візантійський тип культури* не подібний, ані на західноєвропейський, ані на східний; це був своєрідний синтез різноманітних традицій – античної, ближньосхідної, християнської, ренесансної. Разом з тим Візантія майже не відчувала впливу варварських племен. Реміснична техніка і архітектура, живопис і література, природознавство, громадянське і канонічне право Візантійської імперії сприяли формуванню культури багатьох народів. У сфері художньої творчості Візантія дала середньовічному світу високі зразки урочистої пишності і внутрішньої шляхетності, досконалості форм, витонченості естетичного світосприйняття та глибини філо-

софського мислення.

Культуру Візантії поділяють на декілька етапів. Ранній (IV – сер. VII ст.), під час якого відбувався розклад пізньоантичного укладу життя та склалися феодальні відносини, утверджувалася державна релігія православ'я, формувалося християнське богослов'я. Це була епоха видатних релігійних письменників і поетів, серед яких: **Василій Кесарійський** (330-379), **Григорій Ниський** (335-394), **Григорій Назіанзін** (329-389), **Іоанн Златоуст** (347-407). У Константинополі споруджений неперевершений шедевр візантійської архітектури – храм святої Софії (VI ст.). На кінець VII – сер. IX ст. прийшовся період культурного занепаду, пов'язаного з *іконоборством* – релігійно-політичним рухом, спрямованим проти культу ікон. Видатною постаттю тих часів був мислитель і поет **Іоанн Дамаскін** (675-753). Новий культурний підйом у Константинополі та провінційних містах сер. IX-X ст. – це так зване «*Македонське Відродження*», коли остаточно складається тип христово-купольної споруди та розробляється іконографічний канон. Розквіт візантійської культури у XI-XII ст. був обумовлений подальшою урбанізацією. «*Комніновське Відродження*» (XII ст.) – епоха зародження раціоналізму, представники якого – історик і письменник **Михайло Псьолл** (1018 – бл. 1096), філософ і богослов **Іоанн Італ** (нар. 1025); розвитку світської освіти, появи у просторових мистецтвах стильової єдності монастирського зодчества з техніками мозаїки та фрески. Кін. XII – поч. XIII ст. – період занепаду культури Візантії, в ході якого відбулося розграбування Константинополя хрестоносцями (1204), після чого починається новий підйом – «*Палеологівське Відродження*» (1261-1453), коли посилився інтерес до античної спадщини, історії та фольклору. Це був період подальшого розвитку суспільної думки, писемності, освіти, політичних ідей і права, який представлений творчістю видатного вченого-ерудита **Георгія Геміста Пліфона** (бл. 1360-1452) та філософа-гуманіста **Віссаріона Нікейського** (1403-1472). Особливе місце в мистецтві займав **Феофан Грек** (1340-1410) – неперевершений іконописець та майстер монументального розпису. Візантія загинула під ударами турок, але традиції великої та самобутньої цивілізації дістали розвитку в культу-

рі інших народів, зокрема західноєвропейських.

Традиційно культуру Західної Європи сер. V-XIII ст. поділяють на два періоди: 1. **Культура раннього Середньовіччя** (сер. V-X ст.), що характеризувалася розкладом рабовласницьких та формуванням феодальних відносин, християнізацією Європи, розбудовою структури католицької Церкви та поширенням чернецтва. В ті часи відбувався синтез культури численних варварських народів, з'явившихся в Європі внаслідок великого переселення народів, з античною та ранньохристиянською, відбувалося зміщення ядра європейської цивілізації на північ від Середземномор'я. Особливе місце в культурі раннього Середньовіччя, яку ще визначають як **культуру Меровінгів** (V-VIII ст.) і **Каролінгів** (VIII-X ст.) – за назвами династій франкських королів – займає доба імперії Карла Великого (742-814), коли спостерігався розквіт декоративно-прикладного мистецтва *варварського (звіриного, або тератологічного)* стилю, монастирської літератури, мініатюрного живопису, юриспруденції та теології. Видатними посталями культури раннього Середньовіччя були: один із перших *отців церкви* **Августин**, прозваний **Блаженними** (354-430), філософ, математик, автор трактату «Про музику» **Аніцій Боецій** (480-525) та філософ-«реаліст» **Іоанн Скот (Еріугена, 840-877)**.

2. **Культура високого Середньовіччя** (XI-XIII ст.) припадає на той період, коли феодальні відносини, станова ієрархія суспільства та панування Церкви досягли повного розквіту. Почався процес культурної самоідентифікації європейських народів із формуванням національних мов, кордонів майбутніх держав та постійних бурхливих міжкультурних комунікацій з Візантією та Сходом під час Хрестових походів (XI-XIII ст.). Сформувалася *міська культура*, основи європейської системи освіти. Розквіт культури цього періоду пов'язаний з філософами-*схоластами* (лат. schola – школа) **П'єром Абеляром** (1079-1142), **Альбертом Великим** (1193-1280), **Хомою Аквинським** (1225-1274), вченим-монахом **Роджером Беконом** (1214-1292). Саме в цю епоху були створені літературні шедеври – «Пісня про Роланда», «Пісня про Сіда», «Сага про Нібелунгів», лицарські романи про легендарного короля Артура, любов Тристана та Ізольди, пошуки св. Гра-

алю. Найкращі романи бретонського циклу належать **Крет'єну де Труа** (бл. 1135 – бл. 1185). Провансальські поети **Арнаут Даніель** (бл. 1180-1195) та **Бертран де Борн** (бл. 1140-1215) оспівували любов до *прекрасної Дами*, а шотландські барди **Томас Рифмач** (1220-1290) та **Хухон** (XIII ст.) – до своєї вітчизни. Іспанський священик **Педро Альфонсо** у 1204 р. написав перший в Європі трактат про культуру поведінки, бо у моду входила *куртуазія* (франц. *courtois* – чемність, вишукана ввічливість). Далеко за межами Італії була відома творчість талановитих скульпторів **Нікколо** (бл. 1220-1287) і **Джованні** (бл. 1245-1314) **Пізано** та живописця **Чимабуе** (1272-1302). Блискучим явищем художньої культури високого Середньовіччя була архітектура, з кінця X ст. – *романського*, а з другої половини XII ст. – *готичного* стилів.

У культурі *вітчизняного Середньовіччя* передусім виділяється **додержавний період** (V-IX ст.), під час якого слов'янські племена включилися в процес великого переселення народів і в VII ст. завершили колонізацію просторів Східної Європи. Склалися племінні союзи полян, древлян, сіверян, волинян, дреговичів та інших, які поступово переростали у формування більш високого соціокультурного рівня – племінні князівства. Напередодні утворення Київської держави, в VII-VIII ст., на території Лісостепу та Полісся Дніпровського Лівобережжя поширювалась **Волинцівська культура**, яка унаслідувала елементи культури склавинів. Згодом на території Лівобережного Подесіння формувалась **Роменська культура** (кін. VIII-X ст.), яку, зазвичай, ототожнюють з культурою сіверян. На ареалі **Райковецької культури** (VIII-IX ст.) між Дніпром і Карпатами осіла низка племен Правобережного Подніпров'я і Подністров'я, тому її справедливо вважають основою давньоруської культури.

Період формування й розквіту Київської Русі (IX-XI ст.) став тією епохою її культури, коли відбувалося об'єднання східнослов'янських племен в єдину державу з центром в Києві, розпочалася християнізація населення за православним канонам, розвивалися міста, торгівля, освіта, мистецтво, а також тісні культурні взаємовідносини з Візантійською імперією, Азійським Сходом, Скандинавією та

Західною Європою. Значний внесок в культуру цього періоду зробили князі **Володимир Великий** (960-1015), **Ярослав Мудрий** (978-1054), **Володимир Мономах** (1053-1125). Видатними культурними діячами вітчизняного Середньовіччя IX-XI ст. були: один із засновників Києво-Печерського монастиря й родоначальників чернецтва **Антоній Печерський** (983-1073), письменник-полеміст **Феодосій Печерський** (бл. 1008-1074), мислитель **Лука Жидята** (пом. 1059), книжник, історик і публіцист **Нестор** (бл. 1056 – після 1113), письменник митрополит **Іларіон Київський** (XI – поч. XII ст.), іконописець та ювелір **Аліпій** (Алімпій, пом. 1114).

Культура періоду феодалної роздробленості (XII-XIII ст.), коли війни між удільними князівствами (з кінця XI ст.), а потім і монгольське нашествя спричинили до поступового занепаду культури Київської Русі. Проте феодална роздробленість сприяла розвитку економічних зв'язків, ремесел, торгівлі, а також давала поштовх для формування *місцевих художніх традицій* в архітектурі, іконописі, декоративно-прикладному мистецтві, літописанні. Не випадково Д. Антонович визначав цей період першою золотою добою українського мистецтва. Мислителі та письменники **Кирило Туровський** (між 1130-1134 – бл. 1182) і **Даниїл Заточник** (кін. XII – поч. XIII ст.), філософ, політичний і церковний діяч **Никифор** (пом. 1121) представляють культуру цієї епохи. Її обірвала монголо-татарська навала, але, незважаючи на жахливі руйнування, знищити архітектурно-будівничі, образотворчі, літературні та інші надбання загарбникам не вдалося. Їх творчо використовували митці Ренесансу.

Найважливішими особливостями культури європейського Середньовіччя були:

– *натуральне господарство й обмін* (відсутність грошово-товарних відносин), які визначали слабку централізацію політичної влади, і, внаслідок цього, міжусобні й світоглядні війни, в ході яких формувалася сучасна національна мапа Європи, та які сформували певні ідеали духовності й *аскези* (особливі духовні практики навмисного самообмеження, або виконання важких обітниць, мета яких досягнення певних духовних цілей чи надбання надприродних здібнос-

тей);

– *тотальне світоглядне й політичне панування християнської Церкви, що спираючись на догмати (основні положення, які слід сприймати як незаперечну істину за будь-яких обставин), підпорядковувала всі сфери середньовічного буття, всю ієрархію життєвих відносин: філософську й наукову думку, систему освіти, мистецтво, політику, які розглядалися, насамперед, як засоби залучення людини до Церкви та формування єдності народів у Христі;*

– *економічним фундаментом середньовічної культури були феодальні відносини, які характеризувалися: відчуженістю від основного виробника (земля, яку обробляв селянин, була у володінні феодала), ієрархічністю, (власність розподілена між всіма феодалами зверху донизу), що обумовило характерну для Середньовіччя структуру суспільства. На системі феодальної земельної власності ґрунтувалися два головних полюси середньовічної культури – феодали (світські й духовні) та феодально-залежні виробники – селяни, що, у свою чергу, обумовило взаємне існування й боротьбу ученої культури духовної й інтелектуальної еліти та культури «безмовної більшості», тобто культури простолюду, у масі своєї безграмотного;*

– *соціальним фундаментом середньовічної культури була становна ієрархія, яка концептуально розглядалася як відображення ієрархії небесної від Бога зверху – до пекла знизу; усвідомлення непорушності соціальної ієрархії – одна зі специфічних рис менталітету середньовічної людини: обов'язок кожного залишатися там, куди помістив його Бог, всіляко підтримувався духовенством, яке знаходилося на вершині соціальної піраміди Середньовіччя; для кожної соціальної групи було характерно усвідомлення своєї колективної соціальної функції, тобто місця в суспільстві й обумовлений цим обов'язок, повна відданість своїй корпорації, її традиціям, цінностям, законам, символіці, особливостям поведінки, прийнятим громадою рішенням й повну за їх виконання відповідальність, і, крім цього, повна самовідданість у захисті інтересів «своїх» перед представниками «чужих» корпорацій;*

– *традиційність культури Середньовіччя базувалась на синтезі*

християнського й міфологічного світосприйняття, помноженого на низький рівень освіченості населення; внаслідок цього середньовічна людина керувалася в житті не стільки логічними судженнями, скільки догматичними встановленнями й звичаєвими нормами суспільного життя; протягом усього Середньовіччя в народній культурі зберігаються елементи язичництва, народної міфології; на противагу традиційності села в містах зароджувався новий спосіб життя, нове бачення світу, новий тип людей – городян, особисто вільних, захищених від сваволі своєю громадою, цехом; міста були центрами торгівлі, у тому числі зовнішньої, що сприяло більшій інформованості городян, розширенню їхнього кругозору, тим самим змінюючи їхню світоглядну позицію в бік світськості.

Центральною ідеєю картини світу середньовічної людини, навколо якої формувалися всі цінності культури, уся структура уявлень про світобудову, була християнська ідея Бога. Середньовічному світосприйманню й світовідчуванню, основу якого становила християнська свідомість, властиві наступні риси:

– **«двосвітність»**: сприйняття й пояснення миру виходить із ідеї його поділу на реальний та потойбічний, протиставлення в ньому Бога й природи, Неба й Землі, «верху» і «низу», духу й плоті, добра й зла, вічного й тимчасового, священного й гріховного;

– **історизм**, згідно з яким буття людини розвертається в часі, починаючи з акту створення, потім гріхопадіння людини й кінчаючи другим пришествям Христа й Страшним судом, коли й здійсниться мета історії; *християнському розумінню історії властива ідея духовного прогресу*, спрямованого руху історії людства від гріхопадіння до спасіння, установа Царства Божого на землі; проте ця ідея на практиці співіснувала із циклічним, календарним, фактично міфологічним, дохристиянським світобаченням у переважній більшості середньовічних європейців;

– **символізм**: середньовічна людина розглядала навколишній світ як систему символів, правильно витлумачивши які, вона може осягнути божественний сенс і його істину;

– **універсалізм**, в основі якого знаходиться ідея Бога як носія

універсального, загального початку. Духовний універсалізм християнства сформував духовну спільність людей – одновірців; християнство затверджувало універсальність людини, трактуючи її поза етнічної приналежності й соціального статусу як земне втілення божественного, покликане прагнути до духовної досконалості; панівним було прагнення до загального, типового та принципова відмова від індивідуального.

2. Основні риси Києворуської культури

Русь у часи свого розквіту була найбільшою країною Європи: від Балтики (Варязького моря) до степів Причорномор'я (Руського моря), від Карпат до Волги. Це ранньофеодальна держава, створена з великих племінних союзів (поляни, древляни, дреговичі, полочани, сіверці, бужани, волиняни, кривичі, в'ятичі, хорвати, радимичі, дуліби, тіверці та інші називає «Повість врем'яних літ») у кінці I тисячоліття н.е., з елементами інших етносів (фіно-угорських, скандинавських на півночі ірано- і тюркськомовних на сході й півдні, греків і римлян на півдні й т. ін.), які розчинилися певною мірою в руській державі, зробили свій внесок в руську культуру, не завадивши її цілісності й визначеності, самобутності. Це був простір з єдиною церковнослов'янською мовою, мовою книжної культури, мовою літератури, церкви, права.

Русь сформувалася в Середньому Подніпров'ї, навколо Києва – релігійно-культурного (у кінці X ст. там було 8 ринків, 400 церков, 17 монастирів), адміністративно-політичного центра, на перетині важливих торговельних шляхів з півдня на північ, зі сходу на захід, у центрі родючої рівнини. *Руська держава виступала впливовим суб'єктом європейської політики, розвиваючи контакти в різноманітних формах: по-перше, дипломатичній, у тому числі й завдяки династичним шлюбом (у цей період їх налічують більше сотні тільки з державцями Англії, Франції, німецьких держав, Угорщини, Швеції, Норвегії, Данії, Польщі та ін., не рахуючи родинних стосунків зі східними сусідами), які дали початок могутнім королівським династіям Європи і протягом декількох століть визначали європейську цивілізацію; по-друге, військові походи, які мали не тільки велике політичне (укладання*

мирних договорів, наприклад, з Візантією, а потім хрещення зробило Русь впливовою частиною Римського миру), а й економічне значення; по-третє, *наукові, релігійні, мистецькі обміни*.

Таким чином, Руську середньовічну культуру можна визначити як *відкрити*.

Русь відіграла велику роль в Євразійському світі ще й завдяки своєму розташуванню *на межі східної і західної культури, цивілізації і світу кочовиків, православ'я і католицизму*. Для Заходу Русь була кордоном, де закінчувався реальний світ і починався цілковито фантастичний, незнаний, заселений химерними істотами з дивними звичаями і мовами.

Руські ж мислителі впевнено визначали достойне місце свого народу й держави в історії та географії Європи, вписавши вітчизняну історію в загальноєвропейську історичну традицію:

– слов'яни називаються нащадками Ноєва сина, Афета, який взяв собі після Всесвітнього потопу західні й північні землі;

– слов'янські племена розійшлися і отримали свої імена за річками (*гідроніми*) і місцевостями (*топоніми*), де вони оселилися, а також за іменами патріархів (*епоніми*) – очільників своїх родів;

– *формування ядра держави пов'язується з племінним союзом полян*, який підноситься над іншими, сусідніми, особливо деревлянами, що звинувачуються у вбивствах, ритуальній нечистоті («їдять мертвечину і всіляку нечистоту»), відсутності упорядкованих шлюбних стосунків, інцесті (шлюбних стосунках між родичами), «соромослов'ї при батьках і снохах», убивстві «своїх» і язичницьких поховальних обрядах (трупоспаленні); увесь цей стандартний набір звинувачень у найогидніших відхиленнях від норм співіснування вигідно відтіняє «тихі й покірливі» звичаї полян;

– у першій половині XI ст. з Півдня розповсюджується легенда про те, що на високих пагорбах правого берега Дніпра апостол Андрій поставив хрест, благословив «гори ці» й пророчив: «на горах цих возсія благодать Божа, і має бути город великий, і багато церков Бог воздвигне»;

– засновниками ж Києва Літопис називає братів-полян Кия (іме-

нем якого й назване місто, а також гора Старокиївська у «старому місті», центрі Києва), Щека і Хорива (гори Щековиця і Хоривиця) та їхню сестру Либідь (ріка, що протікає містом, права притока Дніпра);

– в XI ст., як вважають, за наказом Володимира Мономаха, у Літопис вписують легенду, що була добре відома в північних землях Русі, Новгородських, – про походження князівської влади від варягів; вона розповідає про запрошення 862 р. на князювання, бо «земля наша велика й багата, а наряду нема в ній», трьох братів-варягів: Рюрика, Синеуса і Трувора з родами їхніми; оскільки варягів називали «русь», земля, на думку літописця, називається «Руською» (таке походження назви звичайне для Європи, як наприклад, «Франція» від германських франків); уже після смерті братів, у 882 р., їхній родич Олег підступно вбив київських князів Аскольда й Діра на тій підставі, що вони не княжого роду, і право на престол має Ігор, малолітній син Рюрика; тим самим Олег визначає особливе місце саме Києва в Руській землі: «Се буде мати городам руським»;

– тож руська культура може бути визначена як *міська* (варяги називали Русь «Країна укріплених міст», Gardarika, бо міста формувалися навколо укріплень, але забудовувались просторо, із садами, горобами, луками, іподромами), з високим рівнем розвитку ремесел (вироби з шкіри, каменю, скла, металів, кераміки, часом на рівні високомистецьких – у тому числі ювелірні прикраси – були широко відомі);

– окрім того, руська культура – це, безумовно, *аграрна* культура, сільська (хоча і міські мешканці тримали худобу, вирощували хліб і городину), ураховуючи благодатні природні умови, таким чином, і *традиційна*, бо саме село краще за місто опирається нововведенням, менш динамічне і, як ми знаємо, збереження фольклору, народної архітектури, одягу та ін. аж до XIX ст., це, безумовно, заслуга сільського люду; інші стани досить швидко втратили свої типові риси (полонізуються або зросійщуються, або ж набрали рис іншої культури, до якої доля приєднала саме цю територію в подальшому розвитку), загубили і мову, і звичаї, і місце в соціальній ієрархії, і навіть віру, хоча для людини тої доби саме віра була індивідуальною ознакою; руська

культура, безумовно, *станово-корпоративна*, що зафіксовано в системі штрафів за скоєння злочинів: князь принципово жорсткіше карає зазіхання нижчих на права нижчих, ніж утиски вищими нижчих («Руська правда»).

– *верхівка (еліта) суспільства була в цей період представлена духовними і світськими феодалами*, стосунки між якими можна визначити, у цілому, так: князі прислуховувалися до думки церковних ієрархів, опікувалися церквою, впливали на кадрові призначення; з іншого боку, за цей час серед митрополитів було тільки троє русинів (перший – 1051 р., Іларіон), бо призначалися вони Константинопольським патріархом.

3. Цінності й чесноти руського Середньовіччя

Руське Середньовіччя в не менш, ніж західне, *мілітаризоване* (князь – це не тільки адміністратор, політик, але і, у першу чергу, головнокомандувач), а, з іншого боку, *просякнуте цінностями східного християнства*. Варто додати також, що, у значній мірі, *характер культури визначався елементами племінних традицій (цінностей життя) і архаїчних вірувань*. Складна взаємодія цих основних факторів і визначає ідеалізований образ героя, захисника народу православного (і, відповідно, церкви, віри), землі Руської і, звичайно, князя Київського. Прообразом героя часто виступає реальна особа, наприклад, князь Святослав Ігорович. Літописець з неприкритою симпатією змальовує князя як людину дуже хоробру, віддану змалечку своїй справі, прямодушну й далеку від придворних інтриг, загартовану в боях, неперобірливу в своїх потребах – байдужу до розкошів; навіть зовні він характеризується, як ніхто з князів, дуже яскравою рисою – ходюю як у барса. Саме йому автор «Повісті врем'яних літ» приписує вислів, що давно став афоризмом: «Так не посоромимо землі Руської, а ляжемо тут кістьми, бо мертвий сорому не має». Святослав присвятив усе своє життя одній з найважливіших справ тогочасного державця: розширенню та захисту кордонів. *Середньовічна руська культура, як і сучасні їй західні, безумовно, експансивна за своїм духом*.

Зіткнення віч-на-віч з ворогом, рукопашний бій, здатність завдати смертоносного удару вимагає визначеної напруги всіх сил,

стану шаленства («буйства»). Видатних воїнів билини називають «буй-тур» (як дикого бика, відомого могутньою комплекцією, неприборканою лютою вдачею). У той же час, політичні вбивства засуджуються, їхні жертви визнаються святими, а виконавці характеризуються вкрай зневажливо. Князь Володимир Мономах у своєму «Повчанні» пояснює, що таке вбивство не може бути виправдано ні політичними міркуваннями, ні сімейною солідарністю: він – християнин. Хоча за спиною в нього – ціла низка успішних воєнних операцій, які відповідають його статусу і якими князь, безсумнівно, пишається, перелічуючи свої подвиги для нащадків.

Крім звичайних для професійного військового талантів, літописи й билини наводять приклади своєрідної «*спортивної честі*» – попередження про напад: «Хочу на ви іти» – на противагу ворожому підступництву. Ця відкритість дуже природно, проте, співіснує з військовою хитрістю. Стосовно деяких князів (у тому числі й княгині Ольги) уживається термін «віщий», тобто, «мудрий» і навіть «чаклун», «перевертень». Здатністю «морочити голову» ворогові з необхідності володіли й прості міщани: в обложеному Білограді делегації ворогів-печенігів продемонстрували колодязь киселю, пригощали та із собою дали, показавши тим безглуздість облоги, хоча всього того киселю була діжка (із залишків зерна, зібраних у всьому місті), а люди вмирали з голоду.

Цінністю, безсумнівно, є і просто *грамотність*, звичайна серед населення Русі XI-XIII ст., і «*книжна премудрість*» князів. Відомим книжником вважається Ярослав Мудрий, засновник першої бібліотеки, освіченими були члени його родини. Анна Ярославна, письменна, на противагу своєму чоловікові, Генриху I, королю Франції, мала в своєму посазі Євангеліє, на якому присягали всі наступні французькі королі, називаючи його «Реймським» (воно й досі зберігається у Франції, хоча втратило оправу з першими сторінками й написано незрозумілою мовою). Всеволод Ярославич знав п'ять іноземних мов, нікуди не виїжджаючи. Святослав Ярославич з братами уклав «Руську правду» (збірник законів Русі). Онук Ярослава, Володимир Мономах відомий як автор літературно-філософського твору «Повчання». За-

лишилося в історії ім'я Святослава Ярославича, бо він замовив (тобто оплатив) розкішно прикрашену книгу енциклопедичного характеру («Ізборник Святослава», 1073 р.).

Зближення «великих» і «малих» у руському становому суспільстві, (незважаючи на чітку правову диференціацію прав і обов'язків різних станів) ми знаходимо в закликах Володимира Мономаха до нащадків контролювати діяльність адміністрації, не дозволяти боярам кривдити слабких за законами християнства; в описі бенкетів, що влаштовував улюбленець як жебраків, так і бояр, князь Володимир Святий, розсилаючи Києвом вози з напоями й стравами і виявляючи повагу до своїх дружинників («Сріблом і золотом не знайду дружини, а з дружиною добуду і срібло, і золото»); у словах його батька, князя Святослава, що у катастрофічний момент бою звернувся до дружини: «Я ж попереду вас піду. А коли моя голова поляже, то про свої думайте самі», – не тільки визнаючи за нею право рішення, але і виступаючи «першим серед рівних», чим викликав приплив сил у своїх воїнів (за законами *військової демократії*, де князь за традицією племінної культури, ще воєначальник, але не самодержець). То й не дивно, що, поряд із князівським доблестями, літописець захоплено описує подвиг звичайного ремісника-кожум'яки, найменшого сина, отрока середнього зросту, який голими руками задушив велетня-печеніга у двобої, захистивши цим свою країну, за попередньою домовленістю з військом-агресором, від набігів на три роки. Фізична міць – необхідна риса середньовічного воїна, приховуючи особливості боїв тогочасної війни, як на Заході, так і на Сході.

Тут необхідно додати: ставлення до жінки демонструє рівень розвитку цивілізації. У руському Середньовіччі ми, мабуть, не знайдемо рафінований образ *Прекрасної Дами*, як у західному світі, – абсолютне втілення чуттєвого, прекрасного кохання, не обтяженого нічим, окрім правил етикету, цивілізованої поведінки. Як західне, так і східне християнство створює не дуже привабливий образ жінки, що зваблює чоловіка й, таким чином, є першопричиною загибелі людської душі. Утім, цей стереотипний образ в «Повісті врем'яних літ» подається в трохи іншому ракурсі: засудження жонолюбця, яким до

прийняття християнства був князь Володимир, і, посилаючись на царя Соломона, захоплення жінкою чесотною, яка доглядає чоловіка й оселю, хазяйновита і милосердна, розумна і богобоязлива. «Слово Данила Заточника» застерігає чоловіків від одруження через корисливість на жінці злій і негарній, але багатій. З іншого боку, літопис подає образ княгині Ольги, яка дуже вправно винищила правлячу верхівку деревлян, бунтівників, що вбили її чоловіка, а потім, як і належить, твердою рукою правила Руссю – усе за законами чоловічого світу. Це часом бувало й у католицькій Європі: жінки очолювали держави, водили військо. Хоча, звичайно, більш характерний для того часу образ Ярославни зі «Слова про Ігорів похід», що плаче за своїм коханим чоловіком, відчуваючи смертельну небезпеку, молить усі сили світу захистити його. Та ж Ольга, людина, напевно, твердої вдачі, шукає не тільки захисту, а й співчуття у свого сина Святослава, який, дізнавшись про облогу Києва печенігами, кинувся рятувати родину, хоча міста цього не любив і, без сумніву, як воїн, також мав суворий характер, бо, перш за все, був воїном. Важко запідозрити їх в сентиментальності, але схоже на те, що ніжні стосунки вони зберегли: «і цілував матір свою і дітей своїх, і співчував про те, що пережили вони від печенігів».

Емоційність, яскраві переживання притаманні руському Середньовіччю, як і західному. Відома легенда про богатиря Данила, який, зраджений своїм побратимом Добринею, не зміг пережити такої наруги й вкоротив собі віку: зобов'язання перед побратимом не менш священні, ніж перед кривними.

Особливістю саме руської культури можна вважати ще й безпосередні контакти з кочовою культурою. Середньовічний Захід наляканий нашествям із Сходу, але майже нічого не знає про справжніх, наприклад, татар, а сприймає їх як Кару Божу, вихідців із пекла. Русичі ж мали інтенсивні, у тому числі, й побутові, контакти з ними. І це відбилося в темі стосунків чоловіків і жінок також. Бо в той час, як ми знаємо, підґрунтям дотримання договору були й шлюби. Часом синів своїх віддавали на виховання до «друзів-ворогів» – це також було за-порукою вірності. То ж в реальності битва «русського війська» проти

військ якогось з кочових об'єднань збирала по обидва боки родичів у різному ступені. Тому стосунки чоловіка й його дружини в народній творчості (у билинах, піснях, казках) відображали цю непевність, зрадливість, підступність – тобто відданість чужинській культурі (звичаям, вірі, мові): дружина зачакловує, труїть свого чоловіка-богатиря аби звільнитись і повернутись до «своїх», оскільки залишається тут «чужою».

4. Київська Русь в християнському культурному просторі

Київська культура формувалася на підґрунті племінних культур. Тож розуміння причин культурного розвитку IX-XIII ст., його сутності неможливе без усвідомлення еволюції, яка відбулася в той період.

- По-перше, *вихідним матеріалом її були племінні релігії*, які намагався близько 980 р. реформувати князь Володимир Святославич. Можливо, влаштувавши капище (на початку Андріївського узвозу), Володимир прагнув відобразити інтереси різних верств своєї багатостічної держави й встановив на чолі пантеону уособлення князівської влади, бога-воїтеля Перуна зі срібною головою та золотими вусами. Це, безумовно, було необхідно, враховуючи серйозність історичного моменту «збирання земель» навколо Києва в централізовану державу. Рідні, племінні релігії регулювали складні зв'язки між вождями, старійшинами й народом, предками й нащадками, людьми й природними силами, визначали ритм господарських робіт і родинного життя, але подавали світ, в якому влада була розпорошена між богами, духами, кожен з яких мав свою сферу компетенції. Цього було цілком достатньо для буденного життя, але не для освячення державної влади. *Офіційне християнство було неспроможне знищити ці вірування вщент; отже, після хрещення утворився стан двовір'я: часткове зрощення традицій, у цілому ж – ворогування.*

- По-друге, світ, в якому панує нерівність, існує багато мов і народів, але Творець, Властитель, Суддя – один, а інші – тільки омана, відображений в саме християнстві – не в язичництві.

- По-третє, християнство розповсюджується на теренах України, завдяки географічній близькості, від самого початку своєї історії:

- за легендою, апостол Анд- рій Первозваний (учень Христа й

брат засновника католицької церкви Петра Первозваного) проповідував, мандруючи Дніпром; історики схиляються до думки, що місію свою він виконував, ідучи узбережжям Чорного моря в I ст. н.е.;

– наприкінці I ст. н.е. учень апостола Петра, римський папа Климент IV за свою проповідницьку діяльність був жорстоко страчений в Херсонесі Таврійському, а в подальшій історії володіння його мощами суттєво підвищували статус Руської православної церкви;

– на Першому Вселенському соборі 325 р., в Нікеї (Мала Азія) було представництво «від Скіфії», а в VI-VII ст. християнство вже досить широко розповсюджене на території Причорномор'я; існує припущення, що, перш ніж заснувати Київ, в юності князь Кий виховувався, навчався і, цілком імовірно, був охрещений при константинопольському дворі; перший християнський храм у Києві (св. Іллі) датують VIII – поч. IX ст. (згадка в літописі під 944 р.), в якому присягали ще християни-дружинники князя Ігоря; 860 або 866 роком датують Аскольдове хрещення (князі Аскольд і Дір, ймовірно, загинули від рук ще могутньої язичницької опозиції 882 р.);

– наступною називають сумнівну спробу впровадити християнство княгинею Ольгою (охрещеною 955 р. як Єлена), бабою князя Володимира, що була, можливо, просто бажанням розширити політичні зв'язки на тлі ворожості до Візантії: прохання до германського імператора Оттона I прислати єпископа та священників призвело, урешті, до втечі єпископа Адальберта у 962 р. й загибелі декількох його супутників; цю спробу Володимир Святий визначив дуже жорстко: «...батьки наші не прийняли цього» (тобто, західного варіанту християнства).

Таким чином, унаслідок сусідства з Візантією русичі достатньо рано познайомилися з християнством.

«Повість врем'яних літ» відобразила складність і різноманітність релігійного життя того часу в оповіді про вибір князем Володимиром між пропозиціями місіонерів. Історія прийняття рішення про хрещення русичів описується як тривала й багатетапна:

– проповідники розповіли Володимирові про переваги своїх релігій, але він звернув увагу на вади: у болгар (мусульман) – це забо-

рона вживати вино, князь же був відомий своєю щедрістю та гостинністю; хозари-іудеї втратили свою державу, а німці (християни-католики) ревно постували; тільки слова грека (православного християнина) були сприйняті прихильно;

– 978 р. князь спорядив своїх бояр на богослужіння, щоб перевірити правдивість слів проповідників, ті ж не побачили ні радості, ні краси, ні в іудеїв, ані в мусульман чи німців – тільки «печаль і сморід великий», але у греків не знали, «на небесах були, чи на землі», бо побачили красу;

– третім кроком князя було обговорення результатів відвідин, найвагомим аргументом якого стало нагадування: «Якби поганий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга, а була вона наймудріша із всіх людей», – найвагомим, бо для *традиційного суспільства вчинки предків є зразком поведінки й безсумнівною істиною*;

– четвертий крок – обіцянка охреститися, що Володимир дав у скруті під час невдалої облоги Корсуня 988 р. й отримав підтримку Бога через корсунського єпископа Анастаса, який підказав, де перекрити воду й змусити здатися корсунців;

– по-п'яте, здобувши перемогу, князь зажадав сестру візантійських царів узяти за дружину; незважаючи на військову загрозу для Візантії, єдиною перепоною для шлюбу, за словами літописця, імператорська родина вважала язичництво залицяльника, Анна ж заявила: «Лучче б мені тут умерти»; до цього ж додається хвороба на очі князя, єдиним спасінням від якої наречена вважала охрещення;

– таким чином, шостим кроком у розвитку подій стало хрещення князя Володимира й більшості його дружинників, за його прикладом, у Корсуні, у церкві св. Софії;

– далі вже перепон до шлюбу не залишилося; князь приїхав у Київ з молодою дружиною, трофеями (мощами св. Климента, іконами, сосудами церковними, мідним капищами та чотирма мідними конями) і попами, заклавши в Корсуні церкву й повернувши місто Візантії як плату за наречену;

– наступний крок: князь наказав порубати й попалити всіх ку-

мирів; особливо жорстоке й принизливе покарання призначено було для недавнього фаворита, Перуна, – прив'язали його коневі до хвоста, волокли з гори, 12 мужів били його жезлами, а потому кинули в Дніпро й відштовхували від берега, «і робили це не тому, що дерево може відчувати, а для наруги над бісами, що спокушали цим образом людей»;

– нарешті виголосив князь: «Якщо завтра хто-небудь не буде на річці: чи багатий, чи вбогий, чи жебрак, а чи раб, – той буде ворог мій»; при цьому літописець наголошує на цілковитій лояльності киян до рішення князя, хоча обряд, очевидно, їм був цілком не зрозумілим;

– тим не менше, мети було досягнуто, бо «диявол стогнав, причитаючи: «О горе мені! Прогнаний я звідси», бо ж стільки душ утратив одразу;

– і, закріплюючи досягнення, Володимир Святий побудував дерев'яну церкву св. Василя (на честь свого патрона, 988 р.), кам'яну – св. Богородиці (або Десятинну, бо на її утримання виплачував десятину від своїх доходів; 989–996 рр.), а також заклав за останніми даними, Софійський собор (який добудував Ярослав Мудрий).

Літописець дещо змінив послідовність і цінність кожної з подій заради ідеї. Однак він яскраво відобразив напруженість, відповідальність прийняття рішення і складну ідеологічну ситуацію: навколо Русі були й християни, й іудеї, й мусульмани. Прийняття рішення мало не тільки внутрішньополітичне, а й зовнішньополітичне значення. Треба було точно зважити впливи сусідів, розрахувати своє рішення, щоб зайняти гідне місце в тогочасному Євразійському світі, не потрапивши у надто міцні обійми могутнього симпатика. І певний час молодій державі це вдавалося.

Церкви, монастирі ставали центрами громадського, політичного, культурного життя, при них створювалися бібліотеки, школи, лікарні, притулки, майстерні (в яких переписували й прикрашали книги), а згодом і друкарні; поряд відбувалися народні зібрання (віча), у них приймали послів, садовили на престол і замиряли князів. Князі будували родинні монастирі для спокійної старості і мирного успіння.

5. Давньоруська література

Прийняття Руссю християнства, очевидно, сприяло розвитку не тільки державності, а й усієї системи культури.

Писемність у Руській землі пройшла в своєму розвої декілька етапів: від рисок і зарубок у торгівлі, ворожінні, календарях, використання грецької або латинської абетки (про що свідчить згадка в Літописі про договори із Візантією 911, 944 рр.) до перекладу й написання творів *красного письменства*, складних богословських, філософських і наукових текстів після IX ст. – зі зростанням торгових і дипломатичних відносин. Після хрещення в Руській державі широко – серед чоловіків і жінок, серед різних соціальних верств населення, представників різних професій – розповсюдилася *кирилиця* (слов'янське письмо, створене у 863 р. просвітителем, проповідником із м. Солунь **Кирилом** як *глаголиця*, потім удосконалене його братом **Методієм** і учнями), про що свідчать знахідки: кістяних і металевих *стилів* (писал) для писання по бересті й воскових дощечках, написів-*графіті* на тиньку в церквах, на багаточисельних предметах (пряслах, посуді, ливарних формах, шифері й т. ін.). *Піклувалися про освіту Держава й Церква*. Відомо, що 988 р. Володимир Святий заснував школу в першій побудованій ним церкві Св. Василя, потім – у Десятинній; 1086 р. онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна заснувала при Андріївському (Янчиному) монастирі школу для дівчат, в якій навчали грамоті, співу, вишиванню і т. н. Потреба в розвитку освіти була викликана необхідністю функціонування держави, церкви, усього суспільства. Розповсюдженню освіти сприяли *бібліотеки*: створена Ярославом Мудрим 1037 р. перша в Русі бібліотека була на той час найбільшою в Європі. Відомо, що монастирі статусом зобов'язані були створювати бібліотеки, а монахи – працювати в них. Великі бібліотеки мали Печерський і Видубицький монастирі. Багатому оздобленню сторінок й оправ (часом золотом, дорогоцінним камінням, емалевими мініатюрами), зовнішній красі відповідав гуманістичний зміст, осмислення сенсу буття, людської сутності. Найважливішими творами цього періоду були *літописи*. Літописання, ймовірно, започатковано за часів Володимира Святого (996–997 рр., Десятинна церква); у 1037–1039 рр. Київський звіт створювався у Софійському соборі; у 1073 р.

ігумен Печерського монастиря Никон переробляє праці попередників і створює щорічну структуру літописання, додавши в текст оповіді про хрещення Володимира в Корсуні та запрошення на княжіння варягів; 1113 р. до цієї справи долучається ченець Печерського монастиря Нестор, якого і вважають автором «Повісті врем'яних літ», відомої у декількох списках; нову редакцію «Повісті» створює ігумен Видубицького монастиря **Сильвестр** (включивши в текст Андрієву легенду); нарешті, третя редакція «Повісті» з'явилася 1118 р., у Печерському монастирі (акцент у якій було зроблено на ролі варягів у державному житті русичів). Таким чином, літописи мають дуже складні історію і структуру, однак, незалежно від політичних упереджень та інтересів тогочасної еліти, вони показують важливе місце Русі серед народів світу, оспівують великі діла, засуджують розбрат і чвари, закликають бути гідними подвигів предків, а також містять відомості не тільки про історичні і богословські, а й географічні, астрономічні, метеорологічні, математичні, навіть медичні знання русичів. Літописи – яскраві літературно-історичні твори, написані високохудожньою мовою, цитують Святе Письмо, містять зразки місцевого фольклору, легенди і перекази. Написане між 1037–1054 рр. митрополитом Іларіоном «Слово про Закон і Благодать» відстоює культурну і релігійну самостійність Руської держави, захищає ідею рівності всіх народів у духовному та політичному житті, а також стверджує, що майбутнє – за Руссю, молодою християнською державою. «Повчання» Володимира Мономаха (1096) змальовує образ ідеального державця, який вправно виконує свій обов'язок: безжальний до ворогів своєї держави, ласкавий і мудрий правитель для своєї підданих, бо – християнин. Багато прикладів витонченого аналізу Святого Письма, зразків красного слова знаходимо в руських творах XI–XII ст. Климентя Смолятича, Кирила Туровського, Феодосія Печерського, у популярній на той час *агіографічній* літературі (*житіях святих*). Але найвидатнішими серед літературних пам'яток слід визнати «Слово про Ігорів похід» (1185–1187) – шедевр світового значення, що змальовує складний, живий і прекрасний світ, в якому зіткнулись шляхетність і підступність, відданість і зрадливість, а також «Слово Данила Заточника»

(кінець XII – поч. XIII ст.), яке проголошує, що шанувати князя, безумовно, необхідно, але вище за багатство, славу, знатне походження, владу – інтелект, що дає підставу вважати його першим руським інтелегентом, незважаючи на панування традиційної культури.

Відсутність звичного для нас книгодруку робило кожен текст унікальним мистецьким виробом у результаті співпраці декількох майстрів: письменника, переписувача, художника, ювеліра. З цього переліку не можна викинути майстра, який готував аркуші зі шкіри (*пергамент*)! Ювеліри виготовляли не тільки прикраси (браслети-наручі, сережки, каблучки, підвіски-колти і медальйони, хрестики-енколпіони з вкладеними всередину часточками святих реліквій, наміста-барми; малюнки на прикрасах часто суміщали християнську символіку з язичницькою, тобто мали й магичне призначення; серед прикрас були й достатньо дешеві, масового виробництва, й унікальні – справді мистецькі шедеври), а й розкішні шати книг, ікон, дорогоцінне церковне начиння. *Декоративно-прикладне мистецтво* різноманітне також і за технікою виконання: перегородчаста *емаль*, литво, кування, гравіювання по металу, чорніння, *зернь* (срібні зернятка, часом 0,04 см діаметром, якими прикрашали виріб), *філігрань* (або *скань*, мереживо зі срібних дротиків, часом 0,07 см). Прикраси виготовлялися і скляними майстернями Києва. Широко відомим було вишукане різьблення по кістці. Ці прикраси знаходять археологи практично в усіх європейських країнах, що яскраво свідчить про високий рівень майстерності й художнього смаку.

Книжкова мініатюра відобразила здобутки київської малярської школи. Витончена та довершена техніка виконання мініатюр, великої і малих заставок, *ініціалів* (перших великих літер) «Остромирового Євангелія» (21.10.1056–12.05.1057; м. Санкт-Петербург, Публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна); «Ізборнік Святослава» 1073 р. (імовірно виконаний на замовлення Ізяслава Ярославича; м. Москва, Історичний музей), прикрашений розкішним суцільним мереживом орнаменту з геометричних фігур, квітів, птахів і левенят; п'ять мініатюр київських майстрів (1078–1087), доданих до «Трірського Псалтиря» (або «Кодексу Гертруди», дружини Ізяслава Яросла-

вича; м. Чивидале, Археологічний Національний музей Італії), незрівняно майстерніші за первісні мініатюри авторів цієї книги; «Ізборник Святослава» 1076 р., значно скромніше прикрашений і менший за розміром, був призначений для щоденного читання (м. Санкт-Петербург, Публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна).

6. Шедеври середньовічного Києва

Хрещення Русі вплинуло й на *архітектуру*, пам'ятки якої збереглися відносно краще, порівняно з іншими творами мистецтва, значно переважають за технічними і художніми здобутками тогочасні досягнення сусідніх країн. Згадаймо, що естетичний чинник, «красу», автор «Повісті врем'яних літ» називає серед визначальних у прийнятті Руссю християнства. Вступаючи в загальнокультурний процес християнізації, Русь, як і всі європейські землі, долучилася до великого піднесення культури. Маючи різноманітні контакти (з Візантією, Сирією, Китаєм, Єгиптом і т. ін.), давньоруські майстри виробили власний смак, зберегли свої традиції, творчо використавши здобутки світової культури. Саме тоді з'являється більшість мурованих споруд (хоча, певно, кам'яниці існували вже за часів Ольги, але переважна більшість будівель, у тому числі і багато церков, були дерев'яними) під впливом архітектурних традицій Візантії, за грецькими розрахунками пропорцій відносно діаметру купола і спочатку за допомогою запрошених візантійських з Болгарського царства майстрів. Храми будувалися на пагорбах із суміші (у техніці змішаної кладки) тонкої цегли великих розмірів (*плінфи*) і темно-червоного бутового (тобто уламків 15-50 см) каменя, що з'єднувалися рожевою *цем'янкою* (вапном з подрібненою керамікою), криті листами свинцю. Хоча й існує свідчення, що для будівництва Десятинної церкви Володимир Хреститель запросив «греків», роботи такого великого обсягу виконувалися, безумовно, за участю місцевих будівничих і майстрів. Тому цю розкішну будівлю (разом із палацами: «Ольжиним», «Володимировим» і «гридницею») називають символічним початком київської архітектурно-мистецької традиції, навіть враховуючи наявність залишків більш ранніх кам'яниць (на жаль, про них мало що відомо; складність оцінок полягає в тому, що від серед-

ному вигляді не залишилося майже нічого, окрім приблизних описів і малюнків у літописах, суміші уламків мозаїк і фресок, цегли і каменю, фрагментів і фундаментів, часом багат шарових, оскільки ці споруди багато разів руйнувалися, спалювалися, час від часу відновлювалися і перебудовувалися). За візантійськими традиціями в оздобленні Десятинної церкви було використано багато мармуру – дорогого і рідкісного в Русі матеріалу. А от у Софійському соборі, в його складному і гармонійному ансамблі дослідники знаходять яскраві свідчення достеменного розуміння виконавцями мети і смаків замовника (Премудрість-Софія гарантує безпеку, порядок в державі, непохитність Київської Русі перед зовнішніми загрозами), знання місцевих технічних можливостей (використання поліського каменю, смальти з київських майстерень і т. ін.), тобто високий рівень співпраці всіх учасників створення шедевра. Художня майстерність виконання, наприклад, *мозаїк* пов'язана, у тому числі, й з якістю *смальти* (шматочків сплаву скла із солями й окисами металів, що дають, у даному випадку, 177 відтінків золотого, синього, зеленого, білого, пурпурового та ін. кольорів; розмір шматочка в середньому 1 см³, у залежності від характеру зображення; іноді використовували шматочки природного каменю). Слід також урахувати величезну вагу цього унікального зображального матеріалу, який треба було вдавлювати в свіжий тиньк на поверхні стіни, не порушуючи малюнок (висота зображення Богоматері 5,45 м), і великі площі зображень (у цілому 260 м² мозаїк), щоб уявити талант приблизно 11 майстрів (імена яких час не зберіг, але залишилися такими же виразними їхні роботи), чиї зусилля створили фантастичний оптичний ефект: фігура Богоматері Оранти (молитовної) височіє над Києвом, її руки простягнуті в захисному жесті над усією країною, а глянути їй у вічі можна з будь-якої точки храму. Славнозвісна мозаїка яскраво ілюструє ідею возвеличення принципів християнства, його символіку божественної гармонії, освячення князівської влади (у спорудженні Софії брали участь князі основних руських земель) в прекрасній, відомій всьому світові Русі (а не самого правителя, імператора – у Візантії). На жаль, до нашого часу збереглася приблизно третина мозаїк і фресок Софії Київської.

Київська школа справила значний вплив на розвиток архітектури Руських земель; стилістично близькі до київського собору Софії в Новгороді, Полоцьку, Спаській собор в Чернігові – менші за розміром, вони демонструють більш різноманітну техніку виконання. Подальший розвиток художньої майстерності київських майстрів відображено в мозаїках храму Михайлівського Золотоверхого монастиря (до речі, востаннє використаних в оздобленні київських храмів, як задорогих для ослабленої держави): близькі композиційно до киево-софійських, але більш динамічні, індивідуалізовані, з яскравими психологічними характеристиками (можливо в їхньому створенні брав участь славнозвісний київський художник кінця XI – початку XII ст. Алімпій). Така еволюція відображає не просто місцеві можливості чи запити, а й загальну культурну тенденцію, зміни в ментальності українців, зрушення в етичних ідеалах суспільства від надособистої величч, святості до співчуття, любові до людини: з'являється все більше малих храмів (каплиць, хрещалень, усипальниць), що було ближче до інтимних почуттів людини, у малярстві (уже в Софії Київській) – відхід від традицій канонічних візантійських образів в бік експресивності, життєвості, психологізації, прагнення більшої виразності у формах і засобах, надання образам ліричного відтінку.

Візантійські майстри принесли *хрестово-баневий тип храму* (зі склепінням у формі хреста та банею на арках, що спиралися на чотири центральні стовпи), який давав великі можливості для збільшення розміру будівлі, кількості бань і став канонічним в Руській землі. Але, як уже відзначено, суттєву роль відігравали матеріали. Так, використання цегли не обмежувало висоти будівлі (безопірне склепіння) на відміну від візантійських храмів, в яких висоту центральної частини визначали застосовані в підбаневих опорах мармурові колони. Та ж дорожняча мармуру визначила особливість внутрішнього оздоблення давньоруських храмів: поєднання фрескового розпису і мозаїчних зображень, якими прикрашали не тільки склепіння, а й стіни і опори. Широко застосовувалися також овруцький різьблений рожевий шифер (карнизи, парапети, капітелі, саркофаги, бази) і майолікові плити. Плиткою і мозаїкою прикрашали також підлоги. Не дивно, що донці

Ярослава Анні Франція, порівняно з Вітчизною, здалася варварською країною – через «похмурі оселі» й «потворні церкви». Будуючи церкви, князі намагалися перевершити Візантію.

Зрештою, київська архітектура *візантійського стилю* набуває національних рис. Яскравими свідченнями цього є розпис Софії Київської. 3000 кв. м її фресок виконувалося п'ятнадцятьма майстрами-фрескистами з помічниками та учнями за візантійською системою: цикли зображень розміщені на точно визначених місцях і читаються вони зліва направо і зверху вниз – як книга, «*Біблія для неписьмених*». Розпис укривав усю внутрішню поверхню приміщення і наносився дуже швидко, доки тиньк не встиг застигнути, одночасно декількома майстрами за допомогою пензлів, фарбами на мінеральних і рослинних барвниках. За стилем і тематикою фрески гармонюють з мозаїчними зображеннями, доповнюють їх, створюючи цілісний образ: символічно-канонічні, оповідні (з біблійних сюжетів), зображення святих, багатофігурне – *ктиторів* (чий коштом побудований храм), родини Ярослава Мудрого, сцен візиту княгині Ольги в Константинополь, а також розваг (полювання, виступи скоморохів, музикантів). Таким чином, за своїм змістом і особливостями виконання фрески мають автентичне походження. Не можна не відзначити важливий декоративний елемент – рослинний орнамент, який прикрашає стіни, арки, склепіння Софії.

Розкритий в 1970 р. з-під пізнішого (1644) розпис «Третє явлення Христа по воскресінні на Тиверіадському морі» або «Чудесний лов риби» у храмі Спаса на Берестові (1113-1125 рр.), родовій усипальниці Мономаховичів, уже принципово відмінний від візантійського стилю природністю, невимушеністю поз, ракурсів, жестів персонажів; його форма й пластика відповідає рівневі Раннього Відродження і розвиває елементи, закладені майстрами Софії, що свідчить про піднесення особистості, самосвідомості митця.

Яскравою пам'яткою монументального мистецтва кінця XII ст. є 800 кв. м фресок Кирилівської церкви (заміської резиденції і родової усипальниці князів Ольговичів), сильно пошкоджені реставраціями 1881-1884 рр., які розвивають традиції майстрів храму Михайлівсько-

го Золотоверхого монастиря; для них характерна надзвичайна енергійність, могутність постатей, відсутня у візантійському стилі.

Русь прилучилася до християнства в благодатні часи, коли Візантія пережила криваві часи іконоборства й перебувала на злеті розвитку *іконопису*. Зберігаючи деяку спільність з візантійською, поряд з іншими (константинопольською, міланською, римською, неаполітанською та ін.) постала *київська іконописна школа*. Знайомство з візантійським образотворчим мистецтвом дало поштовх до розвитку жанрового різномайття в Русі (попередньо замкненого в межах декоративно-прикладного мистецтва): центром зображення стає людина – Богоматір та її Син, святі і мученики. Безумовно, це один із вагомих факторів формування духовності українців. Ікони першої половини XI ст. монументальні, ідентичні мозаїкам і фрескам Софії Київської, оскільки виконували їх фрескисти й мозаїчисти Київської школи. Але призначення цих зображень було не в демонстрації триумфа християнства в Руській землі, а в поклонінні – до них зверталися за допомогою, зціленням, оскільки ікона сприймалася як свідчення присутності святого, має властивості благодаті. Одна з ранніх ікон (зберігається в Успенському соборі Московського Кремля) – св. Георгія (Юрія), 1040 р., храмова – з побудованого на замовлення Ярослава (Георгія) Мудрого і освяченого в 1051 р. в Києві храму – уособлює харизматичну легітимність, владність, надихала вояків на непохитну віру й звитягу.

Висновки

Отже, вітчизняну Середньовічну культуру можна охарактеризувати

1) як межову й відкриту, що спричинено геокультурними чинниками – розташуванням Русі між світом цивілізації Заходу й стихією східної кочової культури, між світом – спадкоємцем римської культури, орієнтованої на упорядкування зовнішнього світу, – й світом грецької спадщини, яка зосереджена на внутрішніх цінностях, між світами західного (католицького) і східного (православного) християнства, а також напруженими й різноманітними зв'язками з іншими культу-

рами;

2) як аграрну й мілітарну в своїй основі (як і всі середньовічні цивілізації), в якій на торгівельних шляхах будувалися міста – осередки яскравої та динамічної культури;

3) як станово-корпоративну, традиційну, в якій становище людини визначалося походженням, належністю до соціальної групи, але в пам'ятках цієї культури наявні виразні тенденції Передвідродження.

Контрольні запитання

1. Які особливості середньовічної картини світу?
2. Якою була особистість Середньовіччя? Охарактеризуйте її місце в ієрархії просторово-часових відносин епохи.
3. Яка роль Візантії в культурі вітчизняного Середньовіччя?
4. Які легенди пояснюють виникнення Києва?
5. У чому була необхідність хрещення Русі?
6. Як можна визначити сенс Андрієвої легенди?
7. Які пам'ятки давньоруської архітектури та живопису вважаються шедеврами світової художньої культури?
8. Яку роль відігравала освіта в руській культурі?
9. Як вплинуло на руську культуру прийняття християнства?
10. Яке значення мали літописи в культурі Русі?

Тести для самоконтролю

1. Хрещення киян здійснив князь: А) Аскольд; В) Ігор Рюрикович; С) Володимир Мономах; D) Володимир Святославович.
2. Князь Володимир, за легендою, хрестився в: А) Херсонесі; В) Пантікапеї; С) Боспорі; D) Ольвії.
3. Апостол Андрій Первозванний, за легендою, на місці сучасного Києва: А) заснував монастир; В) заклав церкву; С) установив хрест; D) хрестив киян.
4. До князя Володимира, за легендою, з пропозицією прийняти їхню релігію приходили: А) поляки; В) німці; С) литовці; D) варяги.

5. Володимир, за легендою, перед хрещенням киян наказав покарати «кумира» – Перуна: А) спалити; В) розрубати; С) підвісити; D) укинути у воду.

6. Київ, за легендою, засновано на землях племені: А) деревлян; В) полян; С) сіверян; D) дреговичів.

7. Захопивши Київ, варяги, за літописом, убили князів: А) Кия, Щека, Хорива; В) Аскольда, Дира; С) Ольгу та Ігоря; D) Олега, Святослава.

8. Особливу роль Києву, за літописом, – «мати городам руським» – призначив князь: А) Аскольд; В) Володимир; С) Святослав; D) Олег.

9. Ім'ям Щека в Києві названо: А) ріку; В) яр; С) гору; D) гай.

10. Ім'ям Либіді в Києві названо: А) гору; В) урвище; С) ріку; D) озеро.

11. Перша в Київській Русі школа була заснована князем: А) Ярославом Мудрим; В) Володимиром Святим; С) Володимиром Мономахом; D) Ярославом Осмомислом.

12. Перша в Київській Русі школа була заснована в: А) Софійській лаврі; В) Десятинній церкві; С) церкві святого Василя; D) Печерській лаврі.

13. Перша в Київській Русі бібліотека була заснована в: А) Печерській лаврі; В) Десятинній церкві; С) Софійській лаврі; D) Андріївському монастирі.

14. Перша в Європі школа для дівчат була заснована в: А) Десятинній церкві; В) Печерській лаврі; С) Софійській лаврі; D) Андріївському монастирі.

15. Про широке розповсюдження освіти в XI–XIII віках на нашій території свідчить велика кількість археологічних знахідок: А) писал; В) берестяних грамоток; С) папірусів; D) пергаментів.

16. «Повчання» – це звернення до нащадків князя: А) Володимира Мономаха; В) Святослава Ігоревича; С) Володимира

Святославовича; D) Ігоря Рюриковича.

17. «Слово Данила Заточника» – це заклик: A) до князів єднатися; B) до нащадків – дбати про народ; C) шанувати освіченість, а не походження; D) пишатися країною.

18. «Слово про похід Ігоря» – це заклик: A) князів дбати про народ; B) до князів – єднатися; C) шанувати освіченість; D) пишатися своєю країною.

19. «Слово про Закон і Благодать» – це заклик: A) дбати про свій народ; B) до князів – єднатися; C) шанувати особистість, а не походження; D) пишатися своєю країною – рівною серед рівних у християнському світі.

20. Походження слов'янства пояснюється: A) «Словом про Закон і Благодать»; B) «Повістю врем'яних літ»; C) «Словом про похід Ігоря»; D) «Словом Данила Заточника».

ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКИЙ РЕНЕСАНС XIV-XVI ст.

1. Особливості, типологія і періодизація культури Відродження і гуманістичного руху

У XIV ст. починалася нова епоха в історії вітчизняної культури. Її ліричним маніфестом, як і в багатьох європейських країнах, став знаменитий сонет славетного італійця **Франческо Петрарки** (1304-1374):

Благословен той вечір, місяць, рік,
Той час і місце, та країна мила,
І мить та світла, що заповонила
Вогнем її очей мене навік.

Благословен і ти, фатальний болю,
Що бог кохання шле нам повсякчас,
І лук, і стріли, що в серця до нас
Несуть солодкі муки із журбою.

Благословенні всі слова, де я
У смутку називав її ім'я.
Бажання всі, жалі, страждання, лиха,
І всі мої канцони, як молитва,

Проспівані в печалі неземній,
Добуті з серця тільки їй одній.
(Переклад В. Калашника)

Це було **Відродження**, що зародилося в Італії. Поняття **Рінашименто** (Rinascimento) – «відродження в мистецтві», запроваджене у XVI ст. архітектором і живописцем **Джорджо Вазарі** (1511-1574), мало тоді цілком визначений смисл; мова йшла про відродження давньоримської культурної традиції, яка заперечувалася середньовічною церквою, оскільки вважалася язичницькою. В сучасній науковій літературі «Рінашименто» використовується для позначення саме італійського Відродження; тим самим підкреслюється особлива роль Італії в розвитку цього типу культури.

Відродження, або **Ренесанс** (Renaissance) – це *перехідна епоха в культурі Європи XIV-XVI ст.*, яка поєднала старе й нове, традиційне і новаторське, давши своєрідний, якісно новий сплав духовних цінностей. «Вечернею зорею Середньовіччя і водночас ранковою зорею Нового часу» називає цю культуру історик Л. Баткін. Він вдало використовує поняття «діалогічності», що означає «зустріч» двох пластів культурної спадщини – античного й середньовічнохристиянського. Сама ж культура Відродження є третім її типом, що реалізує даний діалог.

Відродження сформувало особливу антропоцентричну картину світу, в центрі якої обожнена людина як найвище творіння природи, що панує в ній; як господар історії, вільно діючий в світі ідей, відносин, культур. Ренесанс схильний сприймати в людині прекрасне і потворне, піднесене і низьке, трагічне і комічне, не розділяючи її на буттєво кращу або гіршу, бо вона сама є мірою своїх вчинків.

У більш вузькому значенні **ренесанс** – *провідний стиль у мистецтві XIV-XVI ст.*, але не єдиний. У культурі Відродження сильними залишалися позиції готики, наприкінці епохи з'явився *ман'єризм*, а вітчизняна культура кін. XVI ст. відзначена таким унікальним явищем як синкретичний *ренесансно-барочний стиль*.

Перехідність Відродження обумовлена особливостями соціально-економічного розвитку Європи, осереддям якого були міста. З поч. XIV ст. вони перетворювалися з феодалних поселень у якісно

нові адміністративні центри з розвиненими ремеслами й торгівлею. Саме у ренесансних містах формувалося *громадянське суспільство*, засноване на правових гарантіях і формальній рівності різних суб'єктів власності. Його передвісники *цехові братства* – об'єднання ремісників і міщан, що мали свою власність, професійні статuti та суди, обирали голову (цехмістра), спільно відзначали свята, надавали матеріальну допомогу своїм членам. Громадянське суспільство потребувало постійної виконавчої влади, що базувалася тільки на законі й компетентності. У др. пол. XVI ст. у багатьох великих українських містах користувалися *магдебурзьким правом самоврядування*. Першим здобув його Львів, пізніше Кам'янець-Подільський, Київ, Луцьк, Кременець. Влада у таких містах належала магістрату, який обирала міська громада. Поступово в її структурі формувалася особлива соціальна група *інтелігентів-адміністраторів*; вони відігравали значну роль не тільки у ствердженні політичного авторитету міст, але й у розвитку нової культури. Остання була збагачена бурхливим розвитком *торгівлі*, яка повністю залежала від виробництва. З'явилася універсальна одиниця міжнародного торговельного обміну – *золотий флорин*. В усій Європі гроші (талери, дукати, злоти, а також татарські, литовські та чеські монети) ходили без обмежень державними кордонами. *З XIV-XV ст. до західної монетної зони входила і Україна.*

Суттєво й те, що ренесансні міста були багатонаціональними. Так, в українських містах постійно проживали поляки, німці, євреї, вірмени, італійці, греки, литовці, молдавани, угорці, що сприяло взаємопроникненню різних культур і релігій. Етнічно різноманітне населення, необхідність спільно протистояти зовнішній агресії та узурпації, а головне – самодіяльний характер торгово-ремісничого життя зробили ренесансні міста своєрідною лабораторією для різноманітних форм соціальної творчості. Саме такими були у XIV-XVI ст. Венеція і Флоренція, Париж і Лондон, Нюрнберг і Женева, Краків і Львів.

Величезні зміни відбулися й у технічній сфері. У виробництво стали впроваджувати гідравлічні двигуни, токарні верстати, гірничі машини й механізми для підймання вантажів і вентиляції рудників. Були сконструйовані перші літальні апарати, захисні та гідротехнічні

спороди. Нові уявлення про час і простір формувалися завдяки широкому використанню у повсякденному побуті *механічного годинника і скла*.

Зразковим технічним досягненням епохи Відродження став дерев'яний *друкарський прес*, сконструйований німецьким винахідником **Йоганном Гутенбергом** (1394-1468). Так було започатковане книгодрукування в Європі, що відкрило широкі можливості для розповсюдження досягнень науки і культури, розвитку літератури і графіки. Разом з тим друкарні стали першими підприємствами із складним поділом праці та серійною стандартизованою продукцією і тим самим вирішили важливу дилему унікальності й доступності. Виникнення друкарської справи в Україні не має визначеної дати. Першим друкованим твором вважається «Апостол» (1574), виданий у Львові **Іваном Федоровим** (бл. 1525-1583). У кінці XVI ст. друкарні працювали також в Острозі, Києві, Почаєві, Стратині, Крилосі, Угерцях.

На основі нового технічного досвіду формувалося позитивне знання. Вперше з давньоримських часів з'являлися трактати про агрикультуру і техніку торгівлі, про мистецтво суднобудування, географічні координати і погодні катаклізми, перспективу і принципи композиції. Особливо популярними були дослідження з анатомії та нових методів лікування хвороб, а також з астрономії, біології, ботаніки, хімії, що використовувалися в системі вищої освіти. Польський астроном **Миколай Коперник** (1473-1543), який обґрунтував геліоцентричну систему Всесвіту, німецький учений **Йоганн Кеплер** (1571-1630), відкривший закони руху планет, іспанський медик **Мігель Сервет** (1509-1553), що дослідив мале коло кровообігу стали найвидатнішими представниками нового позитивного знання. *Орієнтоване на безпосередній практичний результат, воно формувало специфічну основу ренесансної культури.* В подальшому це знання систематизувалося і знаходило цінність вже як *світогляд*, як вчення про Бога – «Великого художника» і Всесвіт – його прекрасне творіння.

Найхарактернішою ознакою нового типу культури вважається *гуманізм*. Його можна визначити як *культурний рух епохи Відродження, центральна ідея якого – актуалізація через гуманістичні за-*

няття можливостей особистості, всебічна культивуція її «достоїнств». Саме таким був зміст цього поняття у XV ст. Його первісна латинська форма «*studia humanitatis*» з'єднувала «добročесність й ученість», «схильність до шляхетних мистецтв», «доброзичливість щодо інших людей», «все те, що становить цілісність людського духу». На відміну від релігійного світогляду, в центрі якого був Бог, у гуманістів провідне місце посідала *вольова, інтелектуальна людина, яка створювала сама себе*. Заперечуючи релігійно-аскетичні ідеї про гріховність плоті і земного життя, гуманісти проголошували право людини на свободу, задоволення «земних» потреб, а спонукальну причину діяльності людини вбачали у її прагненні до насолоди. Ці положення і створили ядро ідей гуманізму, який формувався у зв'язку з вивченням і викладанням риторики, граматики, поезії, історії та філософії на базі *класичної античної спадщини*. Це прагнення відроджувати, осмислювати, пропагувати справжню античність відрізняло представників нової ідеології від середньовічних богословів. Гуманізм вивів на авансцену європейської культури «двомовну» людину. Досконале володіння латинською і грецькою відкривало світ справжньої духовності. Це зовсім не означало зневаги до народних мов (*volgare*), але мови античності, на думку гуманістів, більш довершені й піднесені, передусім латинська, що відігравала роль взірця.

Гуманізм виникав там, де міцніла національна самосвідомість. XIV-XVI ст. – це епоха становлення європейських націй, мов, формування національної історичної традиції. *Найважливіший принцип ренесансного гуманізму – принцип спільного блага (блага народу)*, основні ознаки котрого – патріотизм, служіння державі, суспільна активність, у яких вбачалися вищі чесноти громадянина. Вболівання за долю свого народу, любов до вітчизни, оспівування рідної природи містяться у творах багатьох західноєвропейських і вітчизняних гуманістів XIV-XVI ст. Це засвідчує їх високу національну самосвідомість, що протистояла середньовічному патріотизму з його відданістю сеньйору.

Серед тих, хто займався інтелектуальною діяльністю, гуманістів було небагато. Тому можна говорити саме про гуманістичний рух, що

об'єднував дуже різних за походженням, багатством й становищем в суспільстві людей. *Гуманісти – творча й неформальна еліта, приналежність до якої залежала від особистої позиції.* У цьому «вибраному товаристві» (У. Цвінглі) государ Лоренцо Медічі і лорд-канцлер Томас Мор, граф Піко делла Мірандола і митрополит Григорій Цамблак, селянський син Конрад Цельтіс і син шляхтича Станіслав Ориховський, який у питанні, що вище – «талант чи порода», ставав на бік першого. Титули і рід без особистих добродішностей, зауважував він, стають порожніми символами, бо справжньому шляхетству притаманні не стільки велич предків і давності гербів, скільки чеснота.

Культура Відродження датується кінцем XIII-XVI ст., а гуманізм – 30-ми рр. XIV-XVI ст. Саме такий хронологічний підхід враховує тривалість італійського Рінашimento з його ранніми соціально-економічними передумовами, недовгочасність Північного Відродження, а також своєрідність вітчизняної культури, що розвивалась саме як ренесансна в контексті загальноєвропейської.

У Рінашimento 4 періоди, що за назвами відповідають найменуванням століть італійською мовою. 1. **Проторенесанс** (*дученто*) – кін. XIII ст., *перехідний період, перший рубіж між середньовічною та якісно новою культурою*, коли заявив про себе **Данте Аліг'єрі** (1265-1321). У його знаменитій «Божественній комедії» відтворене суспільство того часу з усіма його вадами та людськими гріхами. Найзначнішим живописцем Проторенесансу був **Джотто** (1266-1337), що відійшов від середньовічної нерухомості і воскресив просторове сприйняття елліністичного мистецтва.

2. **Раннє Відродження** (*треченто*) – XIV ст. – епоха нової життєстверджуючої літератури, центральною фігурою якої була людина, сповнена віри в безмежні можливості волі та розуму. Проголошений Ф. Петраркою принцип – *через пізнання «людського» до пізнання світу* – знаменував початок гуманістичного руху в Італії. Прославлення насолод земного життя, чуттєвої любові, висміювання середньовічної моралі – стали змістом новел славнозвісного «Декамерону». Його автор **Джованні Боккаччо** (1313-1375) – один з найяскравіших представників раннього гуманізму.

3. **Високе Відродження** (кватроченто) – XV ст. – період підйому гуманізму та образотворчих мистецтв. У творчості **Андреа Мантеньї** (1431–1506) та **Сандро Боттічеллі** (1444–1510) яскраво проявилася візуальна орієнтація нового історичного типу культури. Філософське мислення кватроченто, що поєднало душу з тілом, пробудило інтерес до внутрішнього світу людини і форм її тілесного вираження.

4. **Пізнє Відродження** (чінквеченто) – XVI ст. – епоха титанів духу, діяльність яких зумовила значне піднесення культурного життя Італії. У творчості **Леонардо да Вінчі** (1452–1519), **Мікеланджело Буонарротті** (1475–1564), **Рафаеля Санті** (1483–1520) реалізувалися краса, гармонія, могутність, інтелект як символи чінквеченто. Гуманістичний погляд на *універсальну* людину в поєднанні з майстерністю і талантом зробили твори цих видатних митців неперевершеною скарбницею світової культури. З 20-х рр. XVI ст. розпочався спад гуманістичного руху. Діячі чінквеченто, відстоюючи права на свободу і самовияв, все більше відчували ненадійність і хиткість людського існування.

У темнощах – кінець мій і начало,
Затемнене в душі моїй вікно,
А ніч хмура проходить так помалу...

Вам сонце за товариша дано,
Пустіть мене до світла, щоб воно
Мою темнющу долю осіяло.

(Мікеланджело Буонарротті)

В країнах, розташованих на півночі від Італії, поширювалося **Північне Відродження**, основними центрами якого були Нідерланди, Німеччина і Франція. Його своєрідність обумовлена **Реформацією** – культурно-релігійним і політичним рухом, що охопив на поч. XVI ст. значну територію Європи і був спрямований проти офіційної церкви. Завдяки Реформації утворилися національні церкви, виник протестантизм. Разом з тим реформаційний рух став важливим фактором розвитку національних культур. Серед його різноманітних течій на північний гуманізм найбільш впливала *євангелічна (бюргерська реформа)*, що сприяла зміцненню статусу буржуазії. Саме з цією течією пов'язана творчість видатних реформаторів XVI ст.: **Мартіна**

Лютера (1483-1546) – ідеолога протестантизму, який утверджував засади демократичної освіти і переклав Біблію німецькою мовою; **Ульріха Цвінглі** (1484-1531), що найкращою державою вважав представницьку демократію; **Жана Кальвіна** (1509-1564), який теологічно обґрунтував Реформацію і заснував протестантський університет в Женеві.

Проблематика Реформації передусім відбилася на художній культурі Нідерландів, Німеччини і Франції, що характеризувалася інтенсивним розвитком літератури і образотворчих мистецтв, в яких гармонійно поєднувалися італійські впливи з готикою та національними традиціями. *Основною стала тема людини у Всесвіті.* Майстри досліджували дійсність в усіх її проявах; їхні герої заглиблені в себе, займаються самоаналізом і пошуками сенсу життя. *Ідеалом художньої творчості була християнська любов до ближнього, благочестя і покора, проповідь етичних норм.*

У Північному Відродженні два періоди, з яких перший, що приходився на XV ст., знаменував перехід до нової культури. Його називають *Ars nova* – *витоки та первісна пора Північного Відродження.* Це епоха виникнення гуманізму, найважливішим стимулом якого стало книгодрукування. Центром *Ars nova* були Нідерланди; як і в Італії XV ст. тут домінував живопис, його найяскравіші представники – **Ян ван Ейк** (пом. 1441) та **Ієронімус Босх** (бл. 1450-1516).

XVI ст. і є, власне, *Північне Відродження*, коли розвиток культури йшов напружено, стисло, в складних історичних умовах. Це епоха найвищого підйому гуманізму, з його яскраво вираженою *релігійно-етичною спрямованістю.* Гуманістичний рух сприяв ідейному становленню Реформації, яка, однак, переслідувала інші цілі та дуже швидко зайняла ворогуючу до нього позицію. Зіткнення гуманістичного світогляду із войовничим релігійним доктринерством протестантизму стало причиною ранньої кризи Північного Відродження. Проте перш ніж гуманізм втратив свої позиції під тиском католицької та протестантської реакції, він заклав міцні підвалини нової європейської культури. У її витоків видатні митці: **Альбрехт Дюрер** (1471-1528) – німецький художник та інженер, чия творчість була гімном

людині, її духу, тілу, силі та глибині її інтелекту; геній комічного, автор «Гаргантюа і Пантагрюеля» французький письменник **Франсуа Рабле** (1494-1553); іспанець **Мігель де Сервантес** (1547-1616), що в знаменитому «Дон Кіхоті» з великою художньою силою показав трагікомізм благородної особистості в умовах панування бездуховності; нідерландський живописець **Пітер Брейгель Старший** (1515-1559), чия творчість пройнята інтересом до різноманітності народного життя. Однією ж з вершин не тільки Північного Відродження, а й світового мистецтва є творча спадщина англійця **Уільяма Шекспіра** (1564-1616). В його трагедіях, комедіях, хроніках, сонетах і поемах представлена проблематика цього типу культури у всій її багатогранності, величчі, динаміці.

2. Тенденції розвитку українського Ренесансу і гуманізму

Культура України епохи Відродження не була провінційною стосовно італійської або німецької, вона мала свої особливості. І, насамперед, *потужну базу – культурні традиції Київської Русі*, що не знищили навіть монголо-татари. Вбираючи в себе досягнення інших культур, вона виходила на загальноєвропейську арену XIV ст. як одна із внутрішньо сформованих, незважаючи на відсутність цілісної національної держави. Більшість земель у той час перебували у складі Великого князівства Литовського, Галицько-Волинське князівство ввійшло до коронних земель Польщі, Закарпаттям володіли угорці, чернігівські й сіверські землі відійшли до Москви. Проте держава феодального типу мала надзвичайно слабку централізацію. Зміна політичної залежності майже не позначалася на системі економічних відносин та розвитку культури в незалежних містах.

XIV -XV ст. стали періодом раннього українського Відродження, коли, за словами Івана Франка, «повіяло новим європейським духом». З початку XIV ст. й до польсько-литовської Унії 1385 р. умови для розвитку культури були в цілому сприятливі. Литовська князівська верхівка швидко з'єднувалася з русинським правлячим класом, а офіційною мовою литовської адміністрації була так звана русинська канцелярська. Найзаможніші українські і білоруські магнати мали

найбільшу вагу в суспільстві; представники таких родин як Острозькі й Вишневецькі взагалі не мали рівних у державних верхах. Тому не випадково польська й литовська шляхта чинили опір посиленню політичного й культурного впливу православної знаті. У 1440 р. відновилося Київське князівство на чолі з представником Литовської династії Олельком. Його володіння охопили також Переяславщину, частину Чернігівщини, Полісся, де політичне відродження колись могутньої Давньоруської держави пов'язувалося з економічним і культурним піднесенням. *Знаменною для цього періоду розвитку української культури була пильна увага до вітчизняної історії.* В часи «олельковицького ренесансу» відбудовувалися зруйновані татарами київські святині, насамперед Софійський собор, заново був переписаний Києво-Печерський патерик (1460, 1462), здійснювалася певна редакція в напрямі «осучаснення» рукописних книг – «Листвиці» (1455) і «Златоструя» (1474).

Центром гуманістичного руху став Київ, де працював потужний осередок літераторів-перекладачів, які ознайомили українську суспільність з досягненнями інших культур. Саме у цей період під впливом Візантії та Італії формувався світогляд, орієнтований на земне життя і потребу його пізнання та вдосконалення. Ідеї раннього гуманізму, пов'язані з візантійсько-християнською догматикою, обумовили нову інтерпретацію стародавньої культури. Українські гуманісти передусім зверталися до творів грецьких і римських істориків, філософів, видатних політичних і державних діячів, арабо-єврейської культурної спадщини. Перевага при цьому надавалася роботам практичного характеру. Вчені київського осередку перекладали мовою, наближеною до розмовної української, трактати «Аристотелеві врата», «Космографію» і «Шестокрил», праці з логіки Мойсея Маймоніда та Аль-Газалі. Поряд із природничонауковими трактатами читачі отримали переклади старозавітних книг («Руф», «Естер»), а також світської літератури (лицарських романів і лірики).

Ідеал епохи – «тримовна» людина – знавець грецької, латинської та єврейської мов. Ці знання були потрібні не стільки для освоєння минулого, скільки для практичного діяння. Від героя-мученика до ге-

роя-переможця прямувала вітчизняна культура, починаючи з XIV ст. У XV ст. ця тенденція знаходила вияв у «житійній літературі» – *агіографії*. Її поширенню сприяли митрополит Кипріан, а також **Григорій Цамблак** (1364-1420) – один з найяскравіших представників нової української культури. Його «Похвала Кипріану» та «Великомученику Дмитрію» дістали значної популярності. Разом з цим Г. Цамблак став реформатором української церковної музики.

Провідниками ідей раннього гуманізму були також італійські архітектори, ремісники, купці, промисловці. Найчисленніші їх громади проживали у Києві і Львові після того як під ударами Туреччини занепали генуезькі колонії в Криму. Італійці вступали в місцеві цехи, були суспільно активними громадянами. Італізуючи обличчя вітчизняної культури, вони в неменшій мірі українізувалися – формально і фактично: українськими були їх цехові прізвища, українською поступово ставала їхня творчість, що сприймала певні професійні традиції.

З кінця XIV ст. посилювалася полонізація, глибоку кризу переживала східна церква. Візантія втрачала свої політичні й культурні позиції, а у XV ст. Балкани вже повністю були завойовані Османською імперією. Але розвиток вітчизняної культури йшов по висхідній; на її авансцену виходило *козацтво*. Наприкінці XV ст. з'явився саме *ренесансний герой* – сильна особистість, енергійний і впевнений ватажок, безстрашний лицар, який долає будь-які перешкоди на своєму шляху і самовіддано захищає рідну землю від ворогів.

Важлива роль у поширенні нової європейської культури належала *вищій освіті*, що сприяла формуванню в Європі єдиного культурного простору. У XIV-XV ст. в європейських університетах навчалися студенти – вихідці з українських міст. Численними були їх земляцтва в Краківському, Болонському й Падуанському університетах; молоді українці вчилися у Віттенберзі, Базелі, Парижі, Відні.

Українські гуманісти були православними, католиками та унітатами; вони писали свої твори латинською, українською, польською мовами. Більшість з них усвідомлювали себе українцями (русинами, роксоланами, русами, руськими). Були і такі, що не наголошували на своїй національній приналежності, хоча і не забували, «яких батьків,

чий сини» вони є, жили і творили на етнічній українській землі, розвивали її культуру. Але всі вони згуртувалися у цей важливий період національного буття українського народу.

Найвидатнішим представником раннього українського Відродження XIV-XV ст. був **Юрій Дрогобич** (Котермак, Юрій зі Львова, 1450-1494) – доктор філософії та медицини Болонського університету; впродовж 1478-1482 рр. він викладав математику і астрономію, а у 1481-1482 рр. обраний ректором медичного факультету та вільних мистецтв. У Краківському університеті його лекції слухали К. Цельтіс та М. Коперник. Ю Дрогобич – автор друкованої книги «Прогностична оцінка року Божого 1483», де подані наукові відомості з географії, астрономії, філософії. Праці Ю. Дрогобича, в яких відчутне нове розуміння людської особистості, гордої за свій рід і батьківщину, знали в багатьох країнах Європи.

XVI ст. – період зрілого Відродження в українській культурі, що позначений пробудженням національної самосвідомості. То були тяжкі часи спустошливих нападів турецько-татарських агресорів, посилення національного і релігійного тиску з боку польської шляхти (Люблінська унія 1569), боротьби між Реформацією і контрреформацією на чолі з орденом єзуїтів, підготовки до створення конфедеративної держави, загострення соціальних протиріч, кризи православної церкви й пов'язаної з нею системи освіти. Проте, незважаючи на несприятливі умови, Україна переживала певне культурне піднесення. У Львові, Острозі, Києві, Перемишлі вільно проживали і творили відомі представники європейської ренесансної культури – Філіп Буонакорсі Каллімах, Конрад Цельтіс, Ієронім Празький, Ян Лятос, Кирило Лукаріс, Никофор Параскез та ін. З'явилися наукові осередки, справжні гуманістичні центри учених людей, які брали активну участь у громадському житті, писали і перекладали різноманітні твори, укладали підручники і словники, проводили диспути, засновували друкарні, школи.

Двома найважливішими подіями відзначене українське Відродження XVI ст. *В 1544 р. у Львові при церкві св. Миколая засновано Успенське братство. Це було неформальне, національно-релігійне*

об'єднання свідомих громадян (заможних міщан, купців, ремісників-селян, дрібних власників), занепокоєних станом православ'я та майбутнім культури. Збереглися статuti братських громад, які вражають своїм гуманістичним змістом, турботою не тільки про спільне благо, а й окрему людину, її гідне життя. З плином часу ці організації зливалися у потужній братський рух, який у багатьох відношеннях визначав розвиток української культури Нового часу. Але вже у др. пол. XVI ст. *братства стали прообразом громадянського суспільства*. Спочатку вони опікувалися освітою городян (організовували школи, доступні для всіх верств населення, оплачували з громадської каси роботу вчителів і підручники), засновували бібліотеки, займалися науковою і видавничою діяльністю. Братства турбувалися і про належний християнину моральний клімат у сім'ї, гідний відхід людини із цього світу – для немічних і самотніх були засновані шпиталі-госпіси, де утримання й опіка здійснювалися за рахунок громади.

Але поступово братства почали втручатися в церковне життя, критикуючи тих православних ієрархів, які претендували на необмежену владу в церкві і зрадили звичаї, мову, віру свого народу. Розгорталася боротьба за пряме підпорядкування Константинопольському патріархові й незалежність від місцевих церковних владик. Є багато спільного, що зближувало діячів братського руху й ідеологів Реформації. Це критика пануючої церкви і кліру, допуск до проповідницької діяльності, переклади Біблії на національні мови та вільне тлумачення її текстів. Але головним було те, що поступово *місцеві церковні ієрархи опинилися під фактичним контролем міської громади*.

Друга важлива подія української культури XVI ст. – *заснування у 1576 р. князем Костянтином Острозьким науково-просвітницького центру в Острозі*, де працювали вітчизняні і західноєвропейські гуманісти. До нього, крім ученого гуртка, входила академія (колегія) – перший український навчальний заклад європейського типу, а також друкарня І. Федорова. Намагаючись зберегти культурну ідентичність, діячі центру публікували полемічні твори слов'янською мовою, відстоювали православний релігійний обряд. Саме з діяльності Острозької академії починалося вивчення Біблії як тексту, розвиток друкарст-

ва сприяв критичному перегляду релігійних рукописів. Разом з тим академія затвердила зразок *української православної школи як тримовного лицю, гімназії або колегіуму (слов'яно-греко-латинський колегіум)*.

Серед відомих українських гуманістів XVI ст. – поет і педагог **Павло Русин** із Кросна (бл. 1474-1517), який викладав у Краківському і Віденському університетах античну літературу. Він стверджував ренесансні ідеї про спроможність людини завдяки власним зусиллям, доброчесності та доблесті піднятися до рівня богоподібності, досягти земного щастя і залишитися в пам'яті людей. **Лукаш** з Нового Міста (пом. бл. 1542) – доцент філософії та магістр вільних мистецтв Краківського університету, рушіями суспільного прогресу визнавав людей творчих і освічених, до яких належав сам. Своїм головним досягненням він вважав перший в Європі підручник з епістолографії, бо мистецтво листування було для гуманістів дійовим засобом відстоювання соціальних прав і свобод, популяризації своїх поглядів. Поет і перекладач **Севастьян Кленович** (1550 – між 1602-1608) – автор популярної тоді «Роксоланії», віршів та сатир, написаних польською та латинською мовами. Головні мотиви його творів – глибокий патріотизм та громадянське служіння рідному краю. Філософ і поет, автор поеми «Острозька війна» **Симон Пекалід** (1567 – після 1601) свій життєвий ідеал шукав в активній діяльності, наголошуючи на самоцінності людської особистості. Серед представників українського гуманістичного руху – культурно-освітній діяч і поет, перший ректор Острозької академії **Герасим Смотрицький** (пом. 1594) та його син **Мелетій Смотрицький** (1572-1633) – учений філолог і письменник; брати **Лаврентій** (пом. 1634) та **Стефан Зизанії** (1570-1600) – філософи, письменники, перекладачі.

До кола найвидатніших європейських гуманістів XVI ст. належав **Станіслав Оріховський** (1513-1566) – поет, публіцист, оратор, філософ, політичний діяч, якого називали «русинським Демосфеном» та «сучасним Цицероном». Майже 17 років він навчався в університетах Польщі, Німеччини, Італії. Його учителями були Ф. Меланхтон і М. Лютер, а друзями – А. Дюрер, У. фон Гутен, Л. Кранах. Відомо,

що католикові, який паплюжив православ'я – віру його матері-українки, С. Оріховський, котрий гордо називав себе Роксоланом, відповів двома гнівними трактатами, де відстоював гідність людини, її право на вільний вибір релігії та святий обов'язок шанувати віру предків. Серед його праць, написаних латинською та польською мовами, гуманістичний твір про природу демократичної держави – «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» (1543 і 1548).

Український гуманістичний рух XVI ст. міцнів завдяки безпосереднім контактам із представниками Північного Відродження і Реформації, тому інтереси вітчизняних мислителів поширювалися в історію, теологію, натурфілософію – вчення про природу, вільну від підкорення теологічному світосприйняттю.

Важливий здобуток наукової думки епохи Відродження – розвиток *теорії природного права*. Мислителі XVI ст. на відміну від попередників вважали, що таке право існує незалежно від Божої волі. Разом з тим природне право, вище людських законів, які при потребі можна змінювати. Ренесансна концепція природного права ставила на чільне місце невідомі у попередні епохи поняття вроджених для індивіда особистих свобод. Гуманісти вважали, що людина в цивілізованій державі повинна мати права на повноцінне життя, свободу совісті, слова. Їх відсутність або порушення свідчать про варварство, деспотизм і суперечать природному праву. Будь-які справи треба вирішувати на основі справедливості, керуючись вказівками власного розуму. Задовго до Джона Локка С. Оріховський, П. Русин стверджували, що всі люди мають дотримуватися закону природи, який один є запоруку справжньої свободи, основою їх прав і обов'язків.

Діячі епохи Відродження зробили значний внесок у *теорію суспільного договору*. Всупереч богословському вченню, вони стверджували, що королівська влада виникла внаслідок угоди між людьми, які добровільно служать обраному голові держави. Так, С. Оріховський вважав, що радники і слуги короля повинні бути не лише відданими правителю, а передусім здатними піклуватися про добробут народу і міць держави. Проте на відміну від Нікколо Макіавеллі, який радив королю не звертати увагу на моральність засобів при досягненні своєї

мети, С. Оріховський пропонував монархові здобувати прихильність у підданих, дбати про їхню повагу і любов, бо без цього неміцною і непевною буде його влада. Вітчизняні мислителі висловлювали ідеї, які дають підстави вважати їх одними з перших ідеологів *освіченої монархії в Європі*. Передусім, гуманісти мріяли бачити в особі короля «філософа на троні»: мужнього, мудрого, справедливого та не байдужого до мистецтв.

Наслідуючи дух реформаційного вчення, українські гуманісти відстоювали *ідею незалежності світської влади від церковної*. Вони заперечували божественне походження влади й держави, виступали проти підпорядкування світської влади духовній, відстоювали невтручання церкви у державні справи. Це було значним кроком до вивільнення наукової думки від теології.

Значне місце в теоретичних міркуваннях українських гуманістів про державу належить *проблемі війни і миру*, актуальній тоді в усій Європі у зв'язку з постійними династичними, громадянськими, релігійними війнами. Загальноєвропейською була антитурецька тема, до неї зверталися С. Брант, У. фон Гутен, М. Сервантес. Але саме українські гуманісти виступили з ідеєю гуртування європейських народів для подолання турецької агресії, ця ідея живе й донині в концепції «європейського дому».

Особливу зацікавленість вітчизняні мислителі XVI ст. виявляли до *історії*, яка розглядалася як людська драма в дії, а не реалізація наперед визначеного божественного припису. Якщо надприродні сили й вирішують людську долю, то, принаймні, не християнський Бог. *Головною рушійною силою історичного розвитку і суспільного прогресу гуманісти вважали мудрість, розум і освіту*. Властиві середньовічній історіографії провіденціоналізм і фаталізм були відкинуті і поступилися місцем історично зумовленим вчинкам людей. За словами С. Оріховського, «історик нічого не повинен вигадувати, а писати лише правду; не керуватися ні дружбою, ні ненавистю». Гуманісти звеличували людину – творця історії, радили вчитися на подвигах великих особистостей (політичних діячів, полководців), які, на їхню думку, стали відомими і безсмертними завдяки мудрим і розумним

вихователям. Як і представники західноєвропейської ренесансної історіографії, українські гуманісти вважали історію важливим *засобом пробудження свідомості* народу та його історичної пам'яті, виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни.

3. Українська художня культура XIV-XVI ст.

Відродження принципово змінило становище художньої творчості та митця в суспільстві. Під безпосереднім впливом Дж. Вазарі в Європі розпочався «академічний рух», що остаточно закріпив за митцями статус їхньої належності до елітарних верств суспільства. *Мистецтво сприяло єдності духовного життя епохи*, наближаючись до науки, філософії, політики; воно стало справжнім рушієм процесу творення нового ідеалу, який, у свою чергу, впливав на всю систему мистецтв ренесансної художньої культури. *Її ядро складали ідеї єдності краси і правди, природного і божественного, ідеалу і реальності, античності і християнства*. Ренесансний стиль намагався бути взірцем гармонії почуття та інтелекту, уявлення і дослідження, зрозумілих і відчутих у своїй нетотожності.

В українській художній культурі, як і країнах Західної Європи, ренесанс, передусім, стверджувався в *літературі*. Різноманітні за жанровими формами твори староукраїнською, слов'яноруською, польською та латинською мовами найповніше втілювали гуманістичний ідеал. Інтерес до світу почуттів, до земних, людських цінностей найбільш чітко виявився в *поезії XV-XVI ст.*

Перші українські друковані вірші належали літераторам острозького культурного центру, серед яких виділявся Г. Смотрицький. Поезією захоплювалися і студенти Київської колегії, основну увагу вони приділяли художній формі (наприклад, епіграми у формі овалу, кола, куба, келиха). Серед домінуючих віршованих жанрів того часу – *поема* та *ода*. Найчастіше то були панегірики до поважних осіб з різних нагод: поздоровлення з іменинами, шлюбом, оспівування родового герба тощо. Відомі вірші морально-навчальні, в яких уособлювались добродійності чи пороки, а також релігійного змісту: різдвяні,

про початок і кінець світу, перших людей, муки і смерть Ісуса Христа («Бог сотворив Адама», «Про правду і кривду»).

Найвідоміші українські поети Ю. Дрогобич, П. Русин, С. Оріховський, С. Кленович, С. Пекалід віддавали перевагу латинській мові, бо всіляко підносили античну поезію. П. Русин написав величальну під назвою «Похвала поезії», де назвав поетичне слово «світлим даром богів», «їхнім дитям», «гомінким й солодким».

Закономірно, що в літературу того часу владно входила козацька тематика. Поеми невідомих авторів «Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512» та «Епіцедіон» уславляли героїзм козацтва у відсічі турецько-татарської агресії засобами саме ренесансної поезії.

Геній народної творчості досяг свого найвищого зльоту у фольклорних жанрах *героїчного епосу* – багатющій скарбниці духовних цінностей українського народу. У XV ст. зароджувалися нові епічні жанри – *дума* та *історична пісня*, створювані співцями-кобзарями. Виконувалися ці твори речитативом (мелодійною декламацією) під супровід бандури, кобзи чи ліри. У найдавніших зразках героїчного епосу замальовані події раннього періоду козаччини; серед основних сюжетів – турецько-татарська неволя, втеча з полону, трагедія жінки-невільниці.

Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає, –
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників

На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой козаки,
Ви, біднії невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте...
(Маруся Богуславка)

Серед оригінальних пам'яток народної поезії др. пол. XVI ст. – славнозвісна «Пісня про Байду», що розповідає про страту в Царгороді відважного борця проти турецько-татарського гніту.

Героїчний епос епохи Відродження знаходився під впливом не тільки музики, а й образотворчого мистецтва. Автори починали

описувати світ таким, яким його можна *побачити*. Дума і пісня створювали жанрові картини, літературні портрети і пейзажі.

Правда, на козакові шапка-бирка,
Зверху дірка,
Травною пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохолоджає.
(Про козака Голоту)

Тоді Кішка Самійло, гетьман
запорозький,
Чогось одгадав, сам на чердак
виступав.
Червонії, хрещатії давнії хорогви
із кишені винімав...
(Самійло Кішка)

Вплив Реформації, релігійно-політичного протиборства позначився на розвитку *полемічної літератури*, яка синтезувала церковно-політичну публіцистику з сатирою. Поштовхом до полеміки стала спроба запровадити в Україні григоріанський календар замість юліанського, а також книга члена віленської єзуїтської колегії, одного з духовних батьків Берестейської унії Петра Скарги «О единстве церкви божьей» (1577), де стверджувалося, що світська людина в справі злуки церков не повинна мати голосу.

Першими творами української полемічної літератури були трактати «Ключ царства небесного» (1587) Г. Смотрицького, «О единой истинной православной вере» (1588) **Василя Суразького**, «Казання святого Кирила» (1596) С. Зизанія. Сильним ударом по натхненникам і авторах унії був вихід в світ польською і українською мовою «Апокризиса» (1597–1598) **Христофора Філалета**. В трактаті, який не тільки об'ємом, а й змістом перевершував полемічні твори попередників, автор викривав зраду православних священників і суть унії, пояснював принципи соборності та демократичної церкви, гостро критикував ідею папської монархії, що усувала спільноту від справ віри.

Вершиною ж ренесансної полемічної літератури стала творчість

Івана Вишенського (1551-1621). З 1588 р. він звертався до українського народу з емоційними посланнями в стилі біблійних пророків, виступаючи проти ворогів старого благочестя. Його концепція про свободу народу і особи, яка ґрунтувалася на ідеях раннього християнства, ставила завдання захистити православне вчення від впливу католицизму. І. Вишенський мріяв про перемогу «справжнього християнства» над усіма іншими «сектами і вірами», висунув утопічну програму «царства Божого на землі», яка перегукувалася з вченням Томаса Мюнцера. Послання, трактати, листи І. Вишенського відрізняються великим літературним хистом і естетичним смаком; заслуговує на увагу і його боротьба за слов'янську мову, її поширення на рідній землі.

З кінця XV ст. розвивався український ренесансний *театр*. Його витоки – у віршованих діалогах, які практикувалися в братських школах за зразками західноєвропейської драматургії того часу. Це були так звані *містерії* та *міраклі* – релігійні спектаклі, що ілюстрували біблійні сюжети, сценічно відображали життя святих, а також *мораліте* – театральні постанови, героями яких були алегоричні постаті, – Душа, Чеснота, Любов, Покора, Гнів, Заздрість, що вели розмови моралізаторського характеру. З XVI ст. всі ці жанри релігійної драматургії стали складовими *шкільної драми*. Її актуальність в ренесансній культурі була обумовлена потребами освіти, передусім, вивченням латинської мови. У шкільний театральний репертуар увійшли не тільки класичні античні комедії Теренція і Плавта, а й твори самих освітян з міфологічними та історичними сюжетами. Постанови, що синтезували елементи драматичного і музичного театру, багаті, а іноді й розкішні сценічні декорації, аристократичні імена виконавців на афішах, присутність високих достойників, нерідко коронованих осіб – все це притягало публіку, надаючи блиску виставам.

Національною особливістю української шкільної драми було те, що поміж віршовані діалоги релігійного, міфологічного, алегоричного змісту виконавці вводили комедійні дійства у формі *інтермедій* або *інтерлюдій*. Спочатку це були веселі, насичені національним гумором побутові сценки, що вставлялися між актами драми для розваги гля-

дачів, пізніше вони розвинулися у самостійні постанови.

Окремим театральним жанром була *вертепна драма*, у якій виступали ляльки (маріонетки). Вертепи – дерев'яні скриньки у виді хатини з двома поверхами – носили із собою учні, студенти та мандрівні дяки, переходячи з дому в дім на різдвяні свята. Спектакль складався з двох частин: релігійної (відбувалася у верхньому поверсі вертепу, що уявляв собою Віфлеєм) з чергуванням сцен народження Христа, поклону пастухів, вибухів гніву й люті Ірода, його смерті. В інтермедійній частині нижнього поверху виступали персонажі з народного буденного життя: козак, поляк, литвин, що розважали глядачів. У цілому розвиток української шкільної драми XVI ст. свідчить про її взаємозв'язок з європейським літературним і театральним процесом.

Гуманістичний пафос епохи, її поривання до багатства життя, його духовних і чуттєвих радощів виявлявся і в *просторових мистецтвах*. Поступово змінювалась їх роль в художній культурі. *Живопис, скульптура, графіка стали самостійними мистецтвами*, відмежувавшись від *архітектури*, яка втрачала своє домінуюче становище в системі видів художньої творчості.

Радикальні зміни у принципах будівництва того часу були обумовлені актуальністю образотворчих мистецтв. Італієць Л. Б. Альберті в «Десяти книгах про архітектуру» писав: «Зодчий саме у живописця запозичив бази, капітелі, колони, фронтони і таке інше, і всі ремісники, різьбярі, кожна майстерня і кожний цех підкорюються правилу і мистецтву живописця». Якщо середньовічна архітектура базувалася на уніфікованому церковно-схоластичному світогляді й колективному досвіді майстрів, то в ренесансній на першому плані була *індивідуальна творчість архітектора*, який активно звертався до естетичних засад античної спадщини. Знов з'явилася півкругла арка, в руїнах давньоримських будівель були знайдені зразки для різноманітних архітектурних деталей – гіпсові вінки з квітів й плодів, листя аканту, голови левів і крилаті амури. Найдосконалішими вважалися будови, перекриті півсферичним куполом, за зразком давньоримського Пантеону.

Найактивніше у XIV-XVI ст. розвивалася *оборонна архітекту-*

ра, що використовувала найсучасніші досягнення європейського будівництва. Дерев'яні укріплення повністю змінювалися мурованими та цегляними. Були надбудовані стіни та вежі Луцького замку; збільшений і доповнений системою земляних валів з бастіонами Хотинський замок, повністю побудований в каменю Кременецький. Могутністю та неприступністю вражав Невицький замок в Закарпатті. А в XV ст. була завершена найбільш потужна українська оборонна споруда – фортеця у Білгород-Дністровському, що нараховувала 20 веж; довжина стін – 2 км при висоті до 7 м та товщині до 5 м. Ще більшим по довжині оборонних систем був Кам'янець-Подільський замок – 4,5 км. Ця неприступна фортеця досі вражає функціональністю і мистецькою довершеністю, гармонійним зв'язком з рельєфом місцевості. У др. пол. XVI ст. фортеці будувалися майже в усіх тогочасних українських містах та магнатських маєтках. Саме в архітектурі оборонних споруд відбилася одна з найважливіших тенденцій художньої культури Відродження – *поступовий перехід просторових мистецтв від готичного стилю до ренесансного* (замок Любарта в Луцьку, Острозький замок, що споруджувалися у XIV ст. як готичні, перебудовувалися в ренесансні).

Виразний оборонний характер мали і *культові споруди* (Святогорський монастир на Волині, церква у Сутківцях та монастир-фортеця у Міжгір'ї). В їх будівництві брали участь іноземні майстри, які привносили не лише суто фортифікаційні новації, але й ренесансні архітектурні форми. Поступово з *розвитком світської придворної культури споруди починали об'єднувати функції фортеці та палацу*. Оборонні стіни зменшували свою суворість та неприступність, видозмінювалися стрільниці, на фасадах з'являлися елементи декору. Житлові будівлі на території замкових комплексів повністю втрачали оборонне значення, прикрашалися різьбою та орнаментами. Характерні приклади розкішних замків-палаців – Олеський, Жовківський, Золочівський, навколо яких розташовувалися парки з скульптурою.

З XVI ст. стиль ренесанс починав домінувати і в *міській культурній та цивільній архітектурі*. У 1527 р. велика пожежа знищила майже весь готичний Львів. Відбудовувався він вже по-новому архітектора-

ми італійського походження – **Петром Італійцем** з Лугано, **Петром Красовським**, **Павлом Римлянином**, **Петром Барбоном**. Поряд з ними працювали німецькі, польські і місцеві майстри. Саме тому в архітектурі ренесансного Львова виразно простежуються дві тенденції. Одна з них представлена в будівлях патриціату, католицьких костелах, каплицях – це слідування інноваційним формам Рінашименто та Північного Відродження. Друга – синтез давньоруських та ренесансних архітектурних форм – помітна в православних храмах. Саме вона і започаткувала новий суто український стиль, який гармонійно поєднав традиції вітчизняної архітектури і досягнення західноєвропейської. Найбільш яскравий приклад – ансамбль Успенської церкви (1591-1629), до якого також входять каплиця Трьох святих (1578-1579) і вежа К. Корнякта (1572-1580), що порушила давню традицію домінування в силуеті вітчизняного міста вертикалі собору як знака верховенства духовної влади.

Серед актуальних мистецтв епохи Відродження – *скульптура*, яка саме в цей час набувала особливої досконалості в різноманітних різновидах і жанрах. Більшість скульпторів походила з Італії, Нідерландів, Німеччини і Польщі. Західний вплив відіграв роль каталізатора, що прискорював розвиток місцевої школи, збагативши її художню практику новими засобами і технікою.

Розвитку *декоративно-монументальної* скульптури сприяли як різьблений, орнаментальний декор архітектурних споруд, так і традиції античності, готики. Площа Ринок у Львові являє собою не тільки музей ренесансної архітектури, а й скульптури. Декори фасадів будівель створюють величезний художній килим із гірлянд рослин і геометричних орнаментів, фігур атлантів і ветхозавітних пророків, античних масок і янгольських крилатих голівок – неповторне буяння життя в єдності прекрасного, піднесеного, трагічного і комічного.

Суто ренесансною ясністю та стриманістю відрізняються барельєфи на зовнішній стіні каплиці Кампіанів (кін. XVI – поч. XVII ст.), вбудованої в стіну Кафедрального собору. Всередині вівтар каплиці прикрашають зображення апостолів Петра і Павла – чудові зразки ренесансної культової скульптури, що належать **Генріху Горсту** і **Себа-**

стьяну Чешеку. Спокійні постаті, мудрі та шляхетні вирази облич, гармонійні складки одягу – все спрямовано на створення образів, які поєднують духовну велич і фізичну досконалість.

Ще виразніше гуманістичні ідеї Відродження проявилися в багаточисельній *надгробній скульптурі*. На відміну від готичних, ренесансні надгробки зображували людину не в стані смерті, а в стані сну, прагнули донести до нащадків не лише зовнішні риси, але й характер людини, її гідність і неповторність. В костелі домініканців у Львові зберігся надгробок Свошовського роботи **Яна Пфістера**. Померлий в рицарських латах, ніби відпочиває, відкинувшись на подушки. В надгробку св. Яна з Дуклі скульптор **Войтех Зичливий** майстерно підкреслив величний спокій, приховану силу і енергію святого.

Поряд з надгробною поступово розвивалась і *станкова скульптура*: магнатські парки прикрашали статуями античних богів і героїв, з'явився скульптурний портрет, що наслідував найкращі риси давньоримського. Досконале знання анатомії, вміння передавати рух, висока майстерність в обробці каменю дозволяла скульпторам вільно втілювати в творах свої задуми.

Якщо архітектура і скульптура цієї доби були результатом творчості іноземних або місцевих майстрів, які пройшли навчання в мистецьких центрах Західної Європи і повністю сприйняли стильову мову ренесансу, вкорінюючи її на українському ґрунті, то *живопис* найбільше зберігав традиції художньої спадщини Київської Русі. Передусім це виявлялося в *іконописі* XIV-XV ст., де використовувалися давні православні канони – символічність кольорів, плоскість, застиглість постатей, зворотна перспектива. Це був не релігійний живопис, як в Італії чи Німеччині, а саме іконопис. Така вірність традиціям, навіть певний консерватизм стали засобом збереження самобутності національних духовних цінностей. Але поступово в київських і львівських церквах з'являлися ікони, в яких змінювалися пропорції тіла, обличчя святих набували більшої виразності, навіть елементів портретності, рухи ставали більш природними, порушуючи стабільність. При збереженні канону монументальний живопис набував певної витонченості, глибокої, стриманої емоційності. У фрескових розписах Кирилів-

ської церкви в Києві («Різдво Христове», «Успіня Богородиці») та Вірменського собору у Львові («Ісус Христос», «Іван Богослов») замість золотого фону – пейзажі, види міських вулиць і площ, побутові сцени. Зворотна перспектива змінилася лінійною, композиція і постаті набували певної реалістичності. Митці прагнули надати сакральний вимір земному людському життю, наблизити до глядача Христа і святих, передавали ідеал жіночої тілесної і духовної краси в образі Богоматері.

У розвитку ренесансного іконопису проявилася ще одна важлива тенденція епохи – *образотворче мистецтво поступово втрачало анонімність, воно ставало авторським*. Одна з найвидатніших пам'яток монументального живопису XV ст. – розпис Троїцької замкової каплиці в Любліні підписаний 15 серпня 1418 р. українським майстром **Андрієм**. Цей «Джотто Півночі», за характеристикою дослідників, відважився поставити своє ім'я не у глухому куті, а під постаттю благословляючого Ісуса Христа. Всупереч середньовічним звичаям, майстер **Федуско** із Самбора підписався під «Благовіщенням» (1579), що зберігається в Харківському художньому музеї.

Оригінальністю і неповторністю відзначався і український *станковий живопис*, центром якого був Львів. У 1596 р. тут відкрився малярський цех, але до нього могли належати лише католики та уніати. Православні майстри, що залишалися поза цехом, де традиційно здобувався фах через роботу з матеріалом (фарбами, пензлем), освоювали професію через проникнення в теорію, розуміння своєрідності предмета мистецтва, тобто через засвоєння художнього методу. *Поступовий відхід живопису від ремесла став початком професійної спеціалізації в образотворчому мистецтві*, хоча самим художникам Відродження не можна дорікнути щодо професійної обмеженості. Самобутність майстрів відображала велич особистості кожного з них; водночас спільність їхнього загального високого звучання, єдність традиції і новаторства були основою розквіту цього виду мистецтва.

Станковий живопис XVI ст., представлений батальним і міфологічним жанрами, натюрмортом, але найцікавішим був портрет, що відображував внутрішньо суперечливе, психічно напружене життя

людської особистості. Обмежуючи деталі, митці зосереджували увагу на обличчі, прагнули передати гідність, шляхетність, розум, силу волі чоловіків, а у жіночих портретах – красу, ніжність і в той же час своєрідність характеру, тобто підкреслювали ті риси портретованих, які наближали їх до суспільного ідеалу епохи.

Упродовж XVI ст. *принципово змінилися стосунки між творцем і замовником-споживачем. Соціальна емансипація художника відбувалась і завдяки світському меценатству* – митці отримували замовлення, їхніми послугами користувалися монархи і вельможі. Так, польські королі та магнати неодноразово запрошували українських майстрів для розписів костьолів та панських палат. До нашого часу збереглися фрески, зроблені на замовлення вітчизняними митцями в Любліні, Кракові, Сандомирі, Вроцлаві. Запрошували їх і до Пскова, що, зважаючи на високий рівень псковської школи, було значним визнанням. Щоправда, все це не виключало залежності художника, особливо від смаків замовників. Та коли взяти до уваги, що смаки формувалися під впливом робіт тих самих художників, то ідеться скоріше про взаємозалежність.

XIV–XVI ст. – епоха розквіту українського *мініатюрного живопису*. За ствердженням фахівців, навіть французький малюнок того часу поступався українському в досконалості, а головне – в композиції. «Лебединою піснею» тонкої й майстерної української мініатюри називають дослідники ілюстрації рукописного «Життя Бориса і Гліба» (XIV ст.). Серед видатних зразків ренесансної мініатюри – декоративні рамки славнозвісного «Пересопницького Євангелія» (1556–1561). Це одна з наших національних святинь: саме на цьому Євангелії складають присягу на вірність народу українські президенти.

Поширення книгодрукування сприяло розвитку такого виду образотворчого мистецтва, як *графіка*. Високим художнім рівнем відмічені дереворити (гравюри на дереві) «Апостола», «Острозької Біблії», інших книг друкарні І. Федорова. У Львові плідно працювала майстерня художників-граверів, які не просто виготовляли гравюри для книг, але й розробляли все їхнє художнє оздоблення (ініціали, комбіновані прикраси, заставки, рамки, кінцівки), що перетворювало дру-

ковану книгу в цілісний мистецький витвір.

Кінець XVI ст. – час розпаду ренесансної картини світу, що породив суперечливі тенденції в художній культурі; однак в них є і загальне – піднесення «внутрішнього бачення», суб'єктивного і фантастичного над авторитетом Природи і Античності. Перша, що прагнула зберегти в недоторканості гармонійний ідеал Відродження, схилилася до формального академізму. Друга, навпаки, характеризувалася глибоким творчим проникненням у нову реальність, завдяки чому народжувалось мистецтво, що поглиблювало гуманістичний ідеал, який набував більшої драматичності, напруженості, трагічності. Саме ця тенденція стала основою для неповторного українського бароко XVII–XVIII ст. Третя – це антикласичний бунт представників *маньєризму* з характерною для нього екзальтацією і піднесеністю, загостреною суб'єктивністю й манерністю художньої мови.

Висновки

1. Відродження (Ренесанс) – це перехідна епоха в європейській культурі XIV–XVI ст. від Середньовіччя до Нового часу, що обумовлена особливостями соціально-економічного і духовного розвитку, осередком якого були міста. Культурним рухом епохи Відродження став гуманізм, що формувався на базі класичної античної спадщини. На відміну від релігійного світогляду, в центрі якого був Бог, у гуманістів провідне місце посідала вільна і гармонійно розвинута людина.

2. Як нова верства світської інтелігенції, що здобула широке громадське визнання, українські гуманісти, так само як і західноєвропейські, були носіями високої освіченості, національної самосвідомості, натхненниками ренесансного мистецтва. Вони зробили значний внесок у теорії природного права і суспільного договору, відстоювали ідею незалежності світської влади від церковної; приділяючи особливу увагу історії, гуманісти вважали її засобом виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни.

3. Український Ренесанс мав потужну базу – культурні традиції Київської Русі. На XIV–XV ст. приходився його ранній період, коли під впливом Візантії та Італії формувався світогляд, орієнтований на

земне життя і потребу його пізнання та вдосконалення. Якщо центром раннього вітчизняного гуманізму був Київ, то в період зрілого Ренесансу XVI ст. провідну роль у вітчизняній культурі відігравав Львів. Гуманістичний рух того часу міцнів завдяки безпосереднім контактам із представниками Північного Відродження і Реформації.

4. Відродження принципово змінило становище художньої творчості та митця в суспільстві. Мистецтво сприяло єдності духовного життя епохи, воно стало справжнім рушієм процесу творення нового ідеалу. Ядро ренесансної художньої культури складала ідея єдності краси і правди, природного і божественного, ідеалу і реальності, античності і християнства. У вітчизняному мистецтві XIV–XVI ст. стиль ренесанс передусім стверджувався в літературі і образотворчих мистецтвах, що найяскравіше відображали земну людину у Всесвіті.

Контрольні запитання

1. Чому культуру Відродження вважають перехідною та яке її історичне значення?

2. Як Ренесанс «відроджував» Античність? Чи можна відродити якусь культуру у нових історичних умовах?

3. Охарактеризуйте соціально-економічні передумови Відродження.

4. У чому особливості ренесансної картини світу?

5. Чому саме гуманізм вважають основою світогляду епохи Відродження? Які основні риси ренесансного гуманізму?

6. Які особливості раннього українського Відродження?

7. Який вплив Північного Відродження і Реформації на українську культуру XVI ст.?

8. Охарактеризуйте роль братств у вітчизняній культурі другої половини XVI ст.

9. Які основні тенденції української ренесансної художньої культури?

10. Що успадкувала сучасна українська культура від епохи Відродження?

Тести для самоконтролю

1. Термін Рінашименто (відродження в мистецтві) вперше використано: А) Франческо Петраркою; В) Джорджо Вазарі; С) Леонардо да Вінчі; D) Нікколо Макіавеллі.

2. Ренесанс – це перехідна епоха в європейській культурі: А) IX–XIII ст.; В) XIV–XVI ст.; С) XVII–XVIII ст.; D) кін. XIX – поч. XX ст.

3. Доба Відродження – це відродження традиції: А) архаїчної; В) давньосхідної; С) античної; D) середньовічної.

4. Ідеальна особистість Ренесансу: А) герой; В) природна людина; С) мислитель; D) універсал.

5. Ренесансний гуманізм формувався передусім на основі: А) фізико-космологічних знань; В) теології; С) класичної античної спадщини; D) астролого-медичних знань.

6. Етико-релігійна спрямованість північного гуманізму обумовлена: А) інтересом до середньовічної схоластики; В) династичними та громадянськими війнами; С) Великими географічними відкриттями; D) Реформацією; E) розвитком книгодрукування.

7. Першим українським друкованим твором вважається: А) Листвиця; В) Златоструй; С) Шестокрил; D) Апостол.

8. Мистецтво використовувало функцію універсальної форми пізнання світу в культурі: А) Античності; В) Середньовіччя; С) Відродження; D) Просвітництва.

9. В українській художній культурі стиль ренесанс передусім стверджувався у: А) живописі; В) скульптурі; С) архітектурі; D) літературі.

10. Серед українських гуманістів епохи Відродження не було: А) Юрія Дрогобича; В) Станіслава Оріховського; С) Герасима Смотрицького; D) Пантелеймона Куліша; E) Павла Русина.

11. «Русинським Демосфеном» та «сучасним Цицероном» у XVI ст. називали: А) Герасима Смотрицького; В) Юрія Дрогобича; С) Станіслава Оріховського; D) Івана Вишенського.

12. Видатний вчений-гуманіст XV ст., доктор астрономії, філо-

софії та медицини, ректор Болонського університету: А) Микола Копернік; В) Джордано Бруно; С) Юрій Дрогобич; Д) Галілео Галілей.

13. Центром гуманістичного руху в період раннього українського Відродження був: А) Київ; В) Львів; С) Острог; Д) Луцьк; Е) Кременець.

14. «Тримовна» людина – знавець грецької, латинської та єврейської мов – це ідеал культури: А) Стародавнього Риму; В) західноєвропейського Середньовіччя; С) українського Ренесансу; Д) Просвітництва.

15. Теорії природного права, суспільного договору, освіченої монархії в українській культурі XVI ст. розробляли: А) Станіслав Оріховський і Павло Русин; В) Іван Федоров і Петро Мстиславець; С) Петро Могила і Феофан Прокопович.

16. Принцип спільного блага (блага народу) був найважливішим в: А) античному гуманізмі; В) середньовічній схоластиці; С) ренесансному гуманізмі; Д) просвітницькому раціоналізмі.

17. Вершиною української ренесансної полемічної літератури XVI ст. була творчість: А) Стефана Зизанія; В) Івана Вишенського; С) Петра Скарги; Д) Григорія Сковороди.

18. Містерії, міраклі, мораліте, інтермедії у XVI ст. стали складовими вітчизняної: А) комедії; В) трагедії; С) трагікомедії; Д) шкільної драми.

19. У вертепній драмі доби Ренесансу виступали: А) професійні актори; В) мандрівні дяки; С) ляльки (маріонетки); Д) учні і студенти.

20. Зразком для вітчизняних архітекторів епохи Відродження був: А) давньогрецький Парфенон; В) давньоримський Пантеон; С) храм св. Софії в Константинополі; Д) собор Паризької Богоматері (Нотр-Дам де Парі).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Астаф'єв А. Художня історіософія: від Миколи Костомарова до Євгена Маланюка / А. Астаф'єв // Слово і час. – 1997. – № 2.
2. Балушок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнотермінологія / В. Балушок. – Біла Церква, 2008.
3. Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К., 1998.
4. Баткин Л. М. Европейский человек наедине с собой / Л. М. Баткин. – М., 2000.
5. Баткин Л. М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления / Л. М. Баткин. – М., 1978.
6. Брей У. Археологический словарь / У. Брей, Д. Трамп. – М., 1990.
7. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. О. Булашев. – К., 1992.
8. Бунятян К. П. Давнє населення України : навч. посіб. / К. П. Бунятян. – К., 2003.
9. Буряк А. В. Введение в курс «История и теория мировой и отечественной культуры»: консп. лекции / А. В. Буряк, Т. С. Воропай. – Х., 1993.
10. Горський В. С. Історія української філософії : Курс лекцій / В. С. Горський. – К., 1997.
11. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Г. Грабович. – К., 1991.
12. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М., 1984.
13. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. – К., 2004.
14. Данилова И. Е. Искусство средних веков и Возрождения / И. Е. Данилова. – М., 1984.
15. Дмитриева Н. А. Краткая история искусств / Н. А. Дмитриева. – М., 1989. – Вып. 1, 2.
16. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов // Твори. – Т. 1 : Геополітичні та ідеологічні праці. – Л., 2001.
17. Евсеев С. Л. Научные познания поздней античности : консп.

лекции / С. Л. Евсеев. – Х., 1992.

18. Жак Ле Гофф. Середньовічна уява / Жак Ле Гофф. – Львів, 2007.

19. Замлинський В. Історія України в особах IX–XVIII ст. / В. Замлинський, І. Войцеховська, В. Галаган. – К., 1993.

20. Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова / Я. Запаско. – Львів, 1974.

21. История искусства зарубежных стран: Первобытное общество, Древний Восток, Античность / под ред. М. В. Доброклонского. – М., 1981.

22. Історія української культури : у 5 т. / Ю.С. Асєєв, В.Д. Баран, І.А. Баранов та ін., голов. ред. П.П. Толочко. – К., 2001. – Т. 1. Історія культури давнього населення України. Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть.

23. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К., 1994.

24. Крвавич Д. П. Українське мистецтво: навч. посіб. / Д. П. Крвавич, В. А. Овсійчук, С. О. Черепанова. – Львів, 2005.

25. Культурология. XX век: Энциклопедия. В 2 т. / [ред. кол. Ж.М. Арутюнова, В.Н. Басилов, И.С. Вдовина; гл. ред. и сост. С.Я. Левит]. – СПб., 1998.

26. Ле Гофф Ж. Цивилизации средневекового Запада / Ж. Ле Гофф. – М., 1992.

27. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. – М., 1982.

28. Мальчевський О. Національне питання у філософській спадщині Івана Франко // Іван Франко і світова культура. – 2008. – Вип. 3.

29. Межова Н. Г. Первобытная культура : конспект лекции / Н. Г. Межова. – Х., 1992.

30. Нахлік Є. Християнський субстрат історіософії Пантелеймона Куліша / Є. Нахлік // Філософ. думка. – 1999. – № 5.

31. Національна ідентичність: Хрестоматія / упоряд. Т. Воропай. – Х., 2002.

32. Огородник І. В. Українська філософія в іменах / І. В. Огородник, М. Ю. Русин. – К., 1997.
33. Оссовская М. Рыцарь и буржуа : Исслед. по истории морали / М. Оссовская. – М., 1987.
34. Підлісна Г. Н. Антична література : навч. посіб. / Г.Н. Підлісна. – К., 1992.
35. Попович М. В. Мироззрение древних славян / М.В. Попович. – К., 1985.
36. Попович М. В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К., 2001.
37. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О.В. Русина. – К., 1998.
38. Савчук Б. Українська етнологія: навч. посібник / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 2004.
39. Словарь античности / ред В. И. Кузищин. – М., 1989.
40. Сміт Е.Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Д. Сміт. – К., 2009.
41. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор. – М., 1989.
42. Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко. – К., 1998.
43. Толочко П. П. Давня історія України : навч. посіб. / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, С. Д. Крижицький. – К. 1994.
44. Україна : Хронологія розвитку. – Т. 2. – К., 2009.
45. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. Частина 1, 2. – К., 1995.
46. Українці : народні вірування, повір'я, демонологія / за заг. ред А. П. Пономарьова. – К., 1992.
47. Хазанов А. М. Золото скифов / А. М. Хазанов. – М., 1975.
48. Хейзинга Й. Осень Средневековья : исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга. – М., 1988. .
49. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть : у 2-х кн. / В. Шевчук. – К., 2004. – Кн. 1: Ренесанс.

Раннє бароко.

50. Шелов Д. Б. Северное Причерноморье 2000 лет назад / Д. Б. Шелов. – М., 1975.

51. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2006.

КЛЮЧІ ДО ТЕСТІВ

Тема 1

1 A; 2 A; 3 A; 4 A; 5 B; 6 B; 7 D; 8 B; 9 B; 10 D; 11 B; 12 C; 13 A; 14 C; 15 B; 16 B; 17 C; 18 B; 19 A; 20 A.

Тема 2.

1 A; 2 D; 3 D; 4 D; 5 C; 6 E; 7 B; 8 D; 9 B; 10 C; 11 A; 12 E; 13 E; 14 D; 15 E; 16 C; 17 B; 18 C; 19 A; 20 D.

Тема 3.

1 D; 2 A; 3 C; 4 B; 5 D; 6 B; 7 B; 8 D; 9 C; 10 C; 11 B; 12 C; 13 C; 14 D; 15 A; 16 A; 17 C; 18 B; 19 D; 20 B.

Тема4.

1 B; 2 B; 3 C; 4 D; 5 C; 6 D; 7 D; 8 C; 9 D; 10 D; 11 C; 12 C; 13 A; 14 C; 15 A; 16 C; 17 B; 18 D; 19 C; 20 B

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ».....	5
ТЕМА 2. СТАРОДАВНЯ КУЛЬТУРА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ	32
ТЕМА 3. КУЛЬТУРА ВІТЧИЗНЯНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	70
ТЕМА 4. УКРАЇНСЬКИЙ РЕНЕСАНС XIV-XVI ст.....	98
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	128
КЛЮЧІ ДО ТЕСТІВ	131

Навчальне видання

ПЕТУТІНА Олена Олександрівна
ГОЛОЗУБОВ Олександр Вячеславович
БУРЯК Ганна Василівна
БАРКОВ Олександр Сергійович
МАЛІКОВ Василь Володимирович
ТКАЧОВА Олена Вікторівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ.

Частина 1

Становлення та особливості української культури

Навчальний посібник
для студентів усіх спеціальностей

Відповідальний за випуск *О. О. Петутіна*
Роботу до друку рекомендував *В. І. Ніколаєнко*
В авторській редакції
Комп'ютерна верстка *В.І. Климко*

План 2011 р., поз. /

Підп. до друку .10. Формат 60×84 1/16. Папір офсет.
Riso-друк. Гарнитура Таймс. Ум. друк. арк. . Обл.-вид. арк.

Наклад 100 прим. Зам. № Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ «ХПІ»

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 116 від 10.07.2000
61002, Харків, вул. Фрунзе, 21.

Друкарня НТУ «ХПІ», 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21